

ISSN 0206-4340

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

BAKI 2010

№ 2

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

№ 2 (224). Aprel – İyun 2010-cu il. Jurnal 1954-cü ildən çıxır.

M Ü N D Ə R İ C A T

SƏRƏNCAMLAR

Mirzə Fətəli Axundzadənin 200 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında	2
Mirzə Ələkbər Sabirin 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında	2

XRONİKA

Təhsil Nazirliyində	3
---------------------------	---

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ VƏ DİLÇİLİK

T.Hacıyev – Azərbaycan ədəbi dilinin dövrləri haqqında. (Ardı)	5
R.Yusifov – Rəsul Rzanın yaradıcılığında poema janrı	11
S.Mərdanova – İslam Səfərlinin poemalarında lirik ricalər	15
Ş.Səlimbəyli - Ruhi Bağdadinin həyat və yaradıcılığına yeni bir nəzər	22

ÜMUMTƏHSİL, ORTA İXTİSAS VƏ ALİ MƏKTƏBLƏR: TƏDRİS METODİKASI, İŞ TƏCRÜBƏSİ

S.Hüseynoğlu – Dramatik əsərlərin təhlilində yeni texnologiyaların tətbiqi	27
A.Məmmədov – X sinifdə Azərbaycan dilinin tədrisi. (II məqalə)	38
T.Cacədov – “Dəli Kür” romanı: təhlili	47
S.Abdullayeva – Zərfin tədrisinə dair	54
İ.Şəmsizadə - Tədris rus dilində olan siniflərdə fəlin zaman kateqoriyasının öyrədilməsi	58
T.Əliyev – Dilin tədrisi və yeni təlimi yanaşmalar	64
S.Seyidova – Nitqin dəqiq ifadəsi üçün söz seçmək bacarığının formalaşdırılması	67

POLEMİKA

D.Əliyeva – Gənclərin nitq davranışları: problemlər.....	71
N.Əliyeva – Ədəbi personajların təsviri olan sənət əsərlərinin saxlanıldığı muzeylərdən gənc nəslin mənəvi tərbiyəsində geniş istifadə etmək lazımdır	74

XƏBƏR – SERVİS

Ədəbi aləmdə	77
Xarici ölkələrdə	78
Yeni nəşrlər	79

Xəbərləri hazırladı **Lalə Əhmədova**.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN 200 İLLİK YUBİLEYİNİN KEÇİRİLMƏSİ HAQQINDA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

2012-ci ildə böyük Azərbaycan mütəfəkkiri, milli dramaturgiyamızın banisi, görkəmli ictimai xadim və maarifçi Mirzə Fətəli Axundzadənin anadan olmasının 200 illiyi tamam olur.

Bütün həyatı boyu doğma vətəninin və xalqının tərəqqisi yolunda yorulmadan çalışaraq yeni dövrün irəli sürdüyü mühtəm elmi, mədəni və ictimai-siyasi məsələlərə daim fəal münasibət ifadə edən və zamanın qabaqçıl ideyalarından bəhrələnməyə çağıran, yaradıcılığı ilə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı tarixində parlaq səhifə açan Mirzə Fətəli Axundzadənin 200 illik yubileyinin təntənəli surətdə keçirilməsini təmin etmək məqsədilə **qərara alıram**:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, Mirzə Fətəli Axundzadənin 200 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

Bakı şəhəri, 13 aprel 2010-cu il.

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRİN 150 İLLİK YUBİLEYİNİN KEÇİRİLMƏSİ HAQQINDA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

2012-ci ilin may ayında böyük Azərbaycan şairi, bədii-ictimai fikir tariximizdə yeni ədəbi məktəbin banisi, görkəmli maarifpərvər Mirzə Ələkbər Sabirin (Məşədi Ələkbər Hacı Zeynalabdin oğlu Tahirzadənin) anadan olmasının 150 illiyi tamam olur.

Mirzə Ələkbər Sabir çoxəsrlik poeziyamızın parlaq ənənələrini layiqincə yaşatmaqla bərabər, ədəbiyyatımızı keyfiyyətcə yeni mərhələyə yüksəldərək onu ictimai məfkurə baxımından daha da zənginləşdirən söz ustası kimi geniş şöhrət tapmışdır. "Molla Nəsrəddin" jurnalı ətrafında formalaşmış ədəbi cərəyanın aparıcı simalarından olan mütəfəkkir şairin yüksək istedadla yaratdığı əsərlərin başlıca mövzusunun mənəvi saflığa, mədəni yüksəlişə və maariflənməyə çağırış təşkil etmişdir.

Milli mədəniyyətimizin inkişafına misilsiz töhfələr vermiş Mirzə Ələkbər Sabirin 150 illik yubileyinin təntənəli surətdə keçirilməsini təmin etmək məqsədilə **qərara alıram**:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, Mirzə Ələkbər Sabirin 150 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

Bakı şəhəri, 1 iyun 2010-cu il.

TƏHSİL NAZİRLİYİNDƏ

Aprelin 2-də Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin növbəti kollegiya iclası keçirilmişdir. Kollegiyada «Əcnəbi vətəndaşların Azərbaycan Respublikasında təhsili (real vəziyyət, problemlər, perspektivlər)» mövzusunda məsələ müzakirə olunmuşdur. **Aprelin 5-də** Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanov nazirliyin bir qrup rəhbər işçisi və Cənubi Koreyanın Samqyunq Universitetinin professoru Hanq Kuk Pak ilə görüşmüşdür.

Aprelin 7-də təhsil naziri Misir Mərdanov Dünya Bankının ölkəmizdə səfərdə olan missiyası ilə görüşmüşdür.

Aprelin 7-də Təhsil Nazirliyində Bakıda keçirilən ənənəvi Ətraf Mühitin Mühafizəsi IV Beynəlxalq Layihə Olimpiadasının (INEPO-EUROASIA) bir qrup iştirakçısı ilə görüş keçirilmişdir. Görüşdə Türkiyə, Gürcüstan, Polşa, Malayziya, Tailand və digər ölkələrdən gəlmiş müəllim və şagirdlər iştirak etmişlər.

Aprelin 13-də təhsil naziri Misir Mərdanov Qambiya Respublikasının xarici işlər, beynəlxalq əməkdaşlıq və xaricdəki qambiyalılar üzrə naziri Usman Cammehin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşmüşdür.

Aprelin 14-də təhsil naziri Misir Mərdanov Şimali Kipr Türk Respublikasının Doğu Akdəniz Universitetinin rektoru Abdullah Öztörpakin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşmüşdür.

Aprelin 16-da Təhsil Nazirliyində «Ən yaxşı müəllim» müsabiqəsi iştirakçılarının sınaq dərslərinin təşkil ediləcəyi məktəblərin direktorları ilə görüş keçirilmişdir.

Aprelin 19-da Təhsil Nazirliyində «Ən yaxşı müəllim» müsabiqəsinin iştirakçıları ilə görüş keçirilmişdir.

Aprelin 21-də təhsil naziri Misir Mərdanov Türkiyə Respublikası Okan Universitetinin rektoru Sadıq Kırbaşın rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşmüşdür.

Aprelin 28-də Təhsil Nazirliyində Avropa İttifaqının maliyyə dəstəyilə Britaniya Şurası tərəfindən Təhsil Nazirliyi ilə birgə həyata keçirilən «Peşə təhsili və təlimi sahəsində islahatlar strategiyası» layihəsinin idarəetmə komitəsinin iclası keçirilmişdir.

Aprelin 29-da Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanov Türkiyənin Yıldız Texniki Universitetinin rektoru İsmayıl Yüksək və Qazi Universitetinin rektoru Rza Ayxanın rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşmüşdür.

Mayın 1-də Təhsil Nazirliyində növbəti kollegiya iclası keçirilmişdir. İclasda «Metodik xidmətin təşkili vəziyyəti və onun yaxşılaşdırılmasına dair tədbirlər», «Məktəb şəbəkəsinin optimallaşdırılması» və «2009-2010-cu dərslər ilində IX və XI siniflərdə mərkəzləşdirilmiş qaydada keçirilmiş yoxlama imtahanlarının nəticələri və

buraxılış imtahanlarına hazırlıq» mövzularında məsələlər müzakirə olunmuşdur. Kollegiya üzvləri ilə yanaşı, Təhsil Nazirliyinin şöbə müdirləri və struktur bölmələrinin, həmçinin müəllim hazırlığı, ixtisasartırma təhsili ilə məşğul olan təhsil müəssisələrinin rəhbərləri, rayon və şəhər təhsil şöbə müdirləri, Təhsil Nazirliyinə birbaşa tabe olan ümumtəhsil müəssisələrinin direktorlarının iştirak etdikləri kollegiya iclasında təhsil naziri Misir Mərdanov «Metodik xidmətin təşkili vəziyyəti və onun yaxşılaşdırılmasına dair tədbirlər» mövzusunda məruzə-təqdimatla çıxış etmişdir.

Mayın 14-də təhsil naziri Misir Mərdanov Fransa Respublikasının Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Qabriel Keller ilə görüşmüşdür.

Mayın 13-də təhsil naziri Misir Mərdanov YUNİSEF-in Mərkəzi və Şərqi Avropa, Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələri üzrə regional direktoru Stiven Allen, Azərbaycandakı nümayəndəliyin rəhbəri və bu təşkilatın əməkdaşları ilə görüşmüşdür.

Mayın 13-də təhsil naziri Misir Mərdanov İran İslam Respublikasının Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Məmmədbaqir Bəhrami və Özəl İslam Universitetinin rektoru, doktor Abdullah Cassabinin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşmüşdür.

Mayın 15-də Təhsil Nazirliyində «Mədəd» təşkilatının İKT-nin təhsilə tətbiqi üzrə təlimlərə dair təqdimatı keçirilmişdir.

Mayın 20-də təhsil naziri Misir Mərdanov Misir Ərəb Respublikasının ali təhsil nazirinin birinci müavini Məhəmməd Cabir Əbu Ali, bu ölkənin Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Sabir Əbdülqədir Mənsur və Misir Mədəniyyət Mərkəzinin direktoru Adel Darvişlə görüşmüşdür.

Mayın 21-də Təhsil Nazirliyində «Uşaq hüquqları üzrə pilləli tədris» layihəsinin yekunlarına həsr olunan mərasim keçirilmişdir.

İyunun 1-də Təhsil Nazirliyində ölkəmizin ümumtəhsil məktəblərində buraxılış imtahanlarına hazırlıq və onların aparılması ilə bağlı iclas keçirilmişdir.

İyunun 1-də Təhsil Nazirliyində 1 İyun Uşaqları Beynəlxalq Müdafiə Gününə həsr olunmuş tədbir keçirilmişdir.

İyunun 5-də Təhsil Nazirliyində 2010-2011-ci dərs ilində 1-ci siniflərdə dərs deyəcək ibtidai sinif müəllimləri üçün təlim kurslarını təşkil edəcək 4 qeyri-hökumət təşkilatı ilə Təhsil Nazirliyi arasında müqavilə imzalanmışdır.

İyunun 8-də Təhsil Nazirliyində "Qlobal minillik priz" beynəlxalq inşa müsabiqəsinin qaliblərinin mükafatlandırılması mərasimi keçirilmişdir.

İyunun 10-da təhsil naziri Misir Mərdanov Cənubi Koreyanın ölkəmizdəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Li Ci Ha ilə görüşmüşdür. Görüşdə təhsildə "Elektron hökumət" layihəsinin və İKT-nin tətbiqi üzrə Koreya təcrübəsinin öyrənilməsi, təhsil sahəsi üzrə əməkdaşlığa dair konkret təkliflər hazırlanması və digər məsələlərlə bağlı müzakirələr aparılmışdır.

13 iyun 2010-cu il.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN DÖVRLƏRİ HAQQINDA

Tofiq HACIYEV,

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor

Bünövrəsindən atalar sözü və məsəllərin yaradılmasında alliterasiya fəal iştirak etmişdir və həmin poetexnik xüsusiyyət həmin janrı bu gün də müşayiət edir. Ən müasir yaradıcılıq məhsulu olan atalar sözü və məsəllərdə qafiyə ilə birlikdə alliterasiya da qədim, hətta ilkin yaradıcılıq qəlibi, möhkəm ənənə kimi yaşadılır. Alliterasiya prinsipinə görə, atalar sözü və məsəlləri ucdantutma milliyəqədərki dövrün faktı kimi qəbul edə bilmərik. Ancaq bu alliterasiyada yaş fərqi görmək olar: son əsrlərin (görsünür, bu dövrü milli dil başlanğıcından götürmək lazımdır) alliterasiyası müasir tələffüza əsaslanır və alliterasiya edən səslər göz qabağındadır. Ancaq bəzi nümunələrdə alliterasiya üzdə deyil, duyulur, hiss olunur (bu o demək deyil ki, alliterasiya donu-geyimi pozulmamış bütün atalar sözü və məsəllər cavandır, yox, qədim səslərimizdən və səs qanunlarımızdan çoxları bugünküyə uyğun gəlir. Əksinə, alliterasiyası pozulan nümunələr azdır). Bu “hiss olunan” alliterasiyaları tarixi fonetikanın köməyi ilə “restavrasiya” etmək olar. İki nümunə. 1. **Daldan atılan daş topuğa dəyər.** Bu qədim şeirdə sözü samitlər **d**, **t** səslərindən ibarətdir. Ritmik sistemdə güclü partlayışı ilə seçilən **t** (“atılan” və “topuq”) ilkin poetexnik modelin bərpasına açar verir – bunlar kar başlanğıc prinsipinə görə əsasdır və “daş” sözü yazılı abidələrimizdə **t** ilə yazılıb, demək, məhz qədim deyilişin qalıq təzahürüdür. Həm də o halda bütün sözlərdə **t** iştirak etmiş olur; tam alliterasiya üçün hamısını **t**-ya çevirmək olur, **d**-ya yox. Beləliklə, qədim və ilkin alliterasiya belə bərpa olunur: Taldan atılan taş topuğa təyər. 2. **Xatın qız bibisinə oxşar.** “Xatın” və “qadın” eyni sözün tarixi-fonetik dəyişmələri. “Dədə Qorqud”da “qadınım ana” ifadəsi göstərir ki, “qadın” qədimdə titul və möhtərəmlik bildirib. Eyni zamanda, yüksəklik məqamında qadın üçün “xanım-xatın” təyini işlənir ki, burada da “xatın” xanım mənasındadır. Ancaq “Dədə Qorqud”dakı variantda görə “qadın”ı sonrakı mərhələnin məhsulu kimi qəbul etməliyik (təsadüfi deyil ki, milli Azərbaycan dilində həmin deyiliş sabitləşdi). “Qız”ın ilk səsinə uyğun olaraq məsəl birinci ritmik hissəsini “qadın qız” götürməliyik (daha qədim dövrlər üçün buradakı qadını “k” kimi də ala bilərik: **kadın kız**). Məsəl ikinci hissəsində də ritm olmalıdır – “oxşamaq” felini öz sinonimi ilə əvəz etsək, be-

Əvvəli jurnalın ötən sayında

Mən ağa,
Sən ağa.
İnəkləri
Kim sağa.

Yazdı qara
Qoydu günə¹.

İkinci şeirdə qədim türk şeirinin əlamətlərindən biri, qafiyələrin şərti olaraq uyğun səslərlə (a-ə, u-ü, ı-i, ı-u, i-ü) ifadəsi görünür. Həmin prinsipə bu dörd hecalı şeir – məsələdəki sözlər və bu qrammatika xalq dilinin erkən dövrünə məxsusdur. Burada qədim türk şeirinin tipik şeirlik əlamətlərindən paralelizm (morfoloji paralelizm – hər iki misrada qafiyə məqamında yönlük halın işlənməsi) əslində səliss qafiyə qədər, poetexnik göstəricinin olması qədər mühüm faktordur.

Bir qədər sonra, yazılı dövrdə “Dədə Qorqud kitabı”nda görəcəyik-oxuyacağıq:

Qurulu yaya bənzər
Çatma qaşım,
Qoşa badam sığmayan
Dar ağızlım.

Yaxud:
Gəlimli, gedimli dünya,
Sonucu ölümlü dünya.

Yaxud:

At ayağı kölük,
Ozan dili çevik olur.

Doğrudur, bu şeir artıq ikihecalı sözlərin törədiyi dövrün məhsuludur. Ancaq buradakı lüğət və qrammatikanın bugünkülik dərəcəsi yuxarıdakı şeirlərin (bu şeirlərin poetexnik göstəriciləri ilə yazıyaqədərki şeirimizin nümunələri olması şübhəsizdir) lüğət və qrammatikasının məhz yazıyaqədərki dövr türkcəmizə uyğun olmasına inamı bir daha artırır.

Bütün bu deyilənlər və gətirilən misallar ədəbi dilimizin yazıyaqədərki dövrünün ədəbiyyat dilinin və leksik-qrammatik baxımdan təşəkkül tapmış xalq dilinin varlığı və səviyyəsi haqqında təsəvvür verir.

Şübhəsiz, sonuncu şeir təkhecalı söz dövrünün (boylar müxtəlif əsrlərdə, bəlkə də müxtəlif minilliklərdə yazılıb) yaradıcılığıdır - əslində belə misralanmalıdır:

At ayağı
Kölük olur.

Ozan dili
Çevik olur.

Misraaşırı qafiyələnmə görünür: birinci-üçüncü misralarda ı-i (ayağı - dili), ikinci-dördüncü ük-ik (kөлük-çevik). Deməli, müasir şeirimizdə geniş işlənən bu qafiyələnmə üsulu şeirin özü qədər qədimdir.

Dastandakı variant mükəmməl qrammatik quruluş dövründə, həmcins üzvlü cümlələrdə ilk üzvlərdə şəkilçi və ya köməkçi sözlərin ixtisar edilib yalnız sonuncuda saxlanması formulunun nəticəsidir – qrammatika poetexnikanı özünə tabe edir. Atalar sözü şeirində bu hal geniş yayılmışdır.

¹ Bu məsələ xahiş edən şəxsə başdansı cavab verən üçün, nəticəsiz vəd məqamında söylənir. Yəni qarın üstünə yazılan yazını günəş necə əridib yoxa çıxarırsa, bu adamın vədi də elədir – bu söz qar üstündəki yazı kimi “etibarlıdır”. Bu dərinlikdə fikri Nəsimi, Füzuli, Sabir, Hadi deyə bilərdi. Bu, xalqın, cəmiyyətin yetkinliyi deməkdir, demək, dövrün belə sözü deyə bilən müdrikləri olub. Atalar sözlü və məsəlləri belə müdriklər yaradıblar. “Dədə Qorqud kitabı” belə müdriklərin düzüb-qoşduqlarının yazıya alınmasıdır.

II. Yazılı dövr. Ədəbi dilimizin 2-ci dövrü bir neçə mərhələdən ibarətdir: 1) VII-XII əsrlər – “Dədə Qorqud kitabı”ndan Həsənoğluya qədər; 2) XIII-XVI əsrlər – divan ədəbiyyatı dilinin aparıcı dil kimi fəaliyyəti mərhələsi. Bu mərhələ iki pillədə davam edir: a) XIII-XIV əsrlər – divan ədəbiyyatı dilinin başlanğıcı, ədəbi dilin Nəsimi yekunu; b) XV-XVI əsrlər – ədəbi dilin yeni mərhələsi – XVII-XXI əsrlər. Bu mərhələ üç pillədən ibarətdir: a) XVII-XVIII əsrlər – normada xəlqiləşmə, realist ədəbiyyatın dilinin aparıcı mövqeyi mərhələsi; b) XIX-XX əsrlər – üslubların yenidən təşkili; c) üslubların sabitləşməsi, müasir ədəbi dil – XX əsrin 30-cu illərindən sonrakı dövr². Birinci (yazıyaqədərki) dövr Azərbaycan xalq türkcəsinin formalaşması və fəaliyyəti dövrüdür. İkinci dövr artıq “Dədə Qorqud kitabı”nın dili ilə başlanır. “Dədə Qorqud kitabı”nın lüğət tərkibi və qrammatik quruluşunda milli dil özünü aydın şəkildə hiss etdirir. “Kitab”ın lüğətinin təxminən hamısı ədəbi dilimizin sonrakı dövrlərində, bütün əsrlərdə işlənmişdir. Təbii ki, bu lüğətdə tədricən arxaikləşmə gedib. Çünki arxaikləşmə də söz yaradıcılığı kimi gündəlik, daimi prosesdir. “Kitab”ın bu gün üçün arxaikləşmiş sözlərinin təxminən hamısı Nəsimi, Kişvəri, Xətai, Füzuli dilində və dialektlərimizdə işlənir. Bütünlükdə “Dədə Qorqud kitabı”nın lüğətinin 70 faizi müasir dilimizdə qalır, anlaşılır və ünsiyyətdə işlənir. Min üç yüz il bundan əvvəlki abidə-mətnin lüğətinin yetmiş faizinin bu gün yaşaması nə deməkdir!? Mən bilən bu fakt dünya dillərinin heç birində görünməyib³. Deməli, bu abidənin dilini milli dilin başlanğıcı kimi götürmək tarixi baxımdan özünü tamamilə doğruldur. Bu uyğunluq nisbəti qrammatik quruluşda – morfologiya və sintaksisdə də özünü göstərir. Arxaikləşən leksik və qrammatik şəkildə zaman tədriciliyi var. Və beləliklə də, milli ədəbi dilin qrammatik quruluşunun sonrakı inkişafı “Dədə Qorqud kitabı”nın qrammatikası bazasında gedir.

VII-XII əsrlər ədəbi dilini iki mənbə əsasında öyrənmək olur. Biri “Dədə Qorqud kitabı”nın dil materialıdır. Bizə XV əsrdə yazıya alınmış nüsxəsi çatan “Dədə Qorqud kitabı” ədəbi dilin yazılı dövrünün ilk nümunəsidir. Görkəmli qorqudşünas H.Araslı yazır: “Oğuz qəbilələrinin Azərbaycana gəldiyi əsrlərin⁴ tarixi hadisələri ilə səsleşən müxtəlif dastanlar XI əsrdə bizə məlum olmayan bir şəxs tərəfindən yazıya köçürülmüşdür ki, indi “Dədə Qorqud kitabı” adı ilə məşhurdur. Bu dastanlar Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının dəyərli nümunələri olduğu kimi, Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının da qədim (ayırma mənimdir – T.H.) nümunəsi kimi böyük

² Bu mərhələ və pillələrin adında müəyyən sabitliklər var. Yəni göstərilən mərhələdə müxtəlif əlamətlər, lüğət və ya qrammatik xüsusiyyətlər, üslub özünəməxsusluqları və s. olur. Ancaq həmin mərhələ və ya pilləni təşkil edən göstəricilərdən daha tipik olan biri ad kimi seçilir.

³ Bu cəhətdən onu ancaq “Quran”ın müasir arəblər üçün anlaşma dərəcəsi ilə müqayisə etmək olar ki, bu da Quran ayələrinin hər gün ən müxtəlif səviyyəli auditoriyalarda işlənməsi-səsələnməsi ilə bağlıdır. Halbuki “Dədə Qorqud kitabı”nın son yazıya alınmasından sonra nüsxə itkin düşmüş, bir də beş yüz il sonra cəmiyyət arasına çıxmışdır.

⁴ Oğuzların Azərbaycana gəldiyi dövr kimi müəllifin X-XI əsrləri götürməsi tarixşünaslığın səhv qənaəti ilə bağlıdır.

əhəmiyyətə malikdir"⁵. Bu fikir iki baxımdan dəyərlidir: 1. Əsərin XI əsrdə yazıya alınması söylənir (yəni əslində biza çatan XV əsr nüsxəsi XI əsrdə yazıya alınmış nüsxədən köçürülmüşdür); 2. Əsər həm də yazılı ədəbiyyat faktı kimi qiymətləndirilir. Bunu o mənada götürmək gərəkdir ki, yazıya alındığı üçün yazıda yaşamağa başlayır və onda müəyyən tarixi-dövrü qavramalı olur.

VII-XII əsrlər dilini öyrənmək üçün bir də dolayı mənbədən istifadə etmək olur: başqa dillərdə yazılmış mətnlərdə türk-Azərbaycan dilinin xeyli lüğət materialına təsadüf edirik ki, bunlar həmin dövr türkcəmizin leksik-semantik, fonetik və morfoloji varlığı haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Hətta dilimizin frazeoloji nümunələrindən məlumatlanır. Bu nümunələr xalq dilimizin və ədəbi dilimizin Şərqdəki mövqeyindən xəbər verir: 1. Bu dil Şərqdə başqa xalqlar tərəfindən də anlaşılıb, hətta millətlərarası ünsiyyətdə istifadə olunub; 2. Bu dil öz zənginliyi ilə Şərqi adlı-sanlı dillərini öz təsiri altına alıb – bu halda Azərbaycan və ümumiyyətlə, türk dövlətlərinin Ön Asiyada böyük siyasi güc sahibi olmalarının, şübhəsiz, güclü ekstralinqvistik rolu olmuşdur.

Dilin, bu halda türkcəmizin fəaliyyəti və inkişafı üçün müvafiq siyasi, mədəni, ədəbi meydan olmalıdır. Orxon-türk əlifbasının ucsuz-bucaqsız imperiya içində işlənməsi, sonra uyğur-türk əlifbasının qaraxanlıq dövrü fəaliyyəti, V əsrdən Azərbaycan-alban əlifbasının müəyyənləşməsi, eləcə də "Dədə Qorqud kitabı"nın varlığı imkan verir deyək ki, I minillikdə Azərbaycanın yazılı dili, yazılı ədəbiyyatı olmuşdur. XI əsr müəllifi M.Kaşğari yazırdı ki, Ön Asiyada türklərin öz dillərində zəngin poeziyası

⁵ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1961, İc. s.50. H.Araslı abidənin XI əsrdə yazıya alındığını deyir, ancaq nəyə əsaslandığını göstərmir. 1985-1986-cı illərdə müxtəlif müəlliflər tərəfindən Drezden nüsxəsinin son səhifəsində "tamnaq" (hititi) sözündən sonrakı naxış-butaların arasında alt-alta 4, 6, 6 rəqəmləri oxundu (Джемшидов Ш. Текстологическое исследование «Китаби-Иде Коркит». Автороф. докт. дис. Баку, 1985, s.45; Hacıyev T., Ələndari F. «Dədə Qorqud»-un Drezden nüsxəsinin son səhifəsi haqqında, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 4 aprel 1986; Hacıyev T. Redaksiyaya məktub. "Ədəb. və inc." qəzeti, 18 aprel 1986). Bu, uyğur yazı üsulu ilə əsərin yazıya alınma tarixi olmalı idi – miladi tarixlə 1074-cü il. Aydın olur ki, H.Araslı həmin tarixi görüb oxuyubmuş ki, məhz XI əsrin fəvriyədə dəyənib (ancaq görünür, "Kitab"ı görə başlı balalar çəkmiş mərhüm müəllimimizin canından şəxsiyyətə sitayişin xəbəhə çıxmadığından diqqəti çəkməmək üçün ümumi sözlə kifayətlənmişdir). Bir tarixi signalı nəzərə çatdırıram: Əbu Bəkr Abdulla İbn Aytək ad-Davadari "Dürarüt-ticən" əsərində Çingiz xan tarixi ilə bağlı 1229-cu il hadisələrindən danışarkən yazır: "... bu kitabın onların yanında böyük bir hörməti vardır. Nəsil ki, **Oğuz türklərinin yanında "Oğuznəmə" deyilən bir kitab vardır ki, əldən-ələ dolandırırılar**" (ayırma mənimdir – T.H.) [Bax: Muahharrem Ergin. Dədə Horkut. Ankara, 1964, "Giriş", s.36]. Burada Aruzun, Basatın və s. adları çəkilir və aydın olur ki, Aytəkin dediyi "Oğuznəmə" məhz "Dədə Qorqud kitabı"dır. Deməli, "Dədə Qorqud kitabı" XIII əsrin əvvəllərində şifahi şəkildə **şifadə-şifadə** yox, yazılı kitab halında **əldən-ələ** gəzirmiş. Bu fakt göstərir ki, "Kitab"ımızın XV əsr nüsxəsi ilk yazıya alınma deyil, bəlkə o, XI əsr nüsxəsindən də əvvəl yazıya alınmışdır. Ancaq XI əsrdə qədim Oğuznamənin yazıya köçürülməsi özünü tamamilə doğruldu. Konkret tarixi rəqəmlə yanaşı, həm də bu dövr türk renessansının başlangıcıdır. Təsadüfi deyil ki, XI əsrin məhz 70-ci illəri ilk orta əsrlərlə qovuşağın ən monumental iki abidəsinin – M.Kaşğarinin "Düvənü lüğət-it-türk" və Y.Balasaqunlunun "Qutadğü bilig" əsərlərinin yarandığı onillikdir. Türk mədəniyyətlərinin **nişan-əlişan** əna çıxması tarixi gerçəklik kimi görmüşük. O dövrdə də uyğur mədəniyyəti sürətlə artırdı, uyğur əlifbası geniş dairədə işləndi. Orxon əlifbasının məhz o, sıxışdırıb arxa plana keçirdi. Deməli, XI əsrin məhz həmin onilliyində **66 rəqəminin uyğur yazı üsulu ilə alt-alta** yazılması da təsadüfi deyil. Hələ bizim üçün sirt olaraq qalır: bəlkə "Kitab"ın XI əsr nüsxəsi uyğur əlifbası ilə yazılmış, XV əsr katibi onu arab əlifbasına çevirəndə "Kitab"ı heç olmasa sonda tarixi uyğur yazı üsulunda saxlamağı qənimət bilib. Hər halda XI əsrdə yazıya alınmış olması ilə "Dədə Qorqud kitabı" Azərbaycan ədəbi dili tarixinin yazılı dövrünün VII-XII əsrlər mərhələsinin mənbə-abidəsidir. XI əsr nüsxəsini də daha əvvəlkindən köçürülmüş saymaq olar. Hesab edirəm ki, məhz XI əsr yazılışında dastanın islamlaşması işi getmişdir. Yoxsa XV əsrə qədər islam ayin-kanonları onu yaşatmazdı. Şumer qəhrəmanlıq dastanlarının yazıya alınma analogiyası ilə "Kitab"ın çox qədimlərdə yazıya alınmış olması fikri də var (bu haqda bax: Hacıyev T. Şumer mifləri və "Dədə Qorqud kitabı". "Dədə Qorqud" toplusu, Bakı – 2007, №4, s. 14-31).

mövcuddür. Həm də bu yalnız xalq yaradıcılığı ilə məhdudlaşmır, onların süni ədəbiyyatı da (yazılı ədəbiyyat – T.H.) var⁶. Həmin dövrdə hələ Türkiyədə-
Anadoluda türk dili fəaliyyət göstərmirdi və Ön Asiya türkcəsi deyiləndə,
şübhəsiz, Azərbaycan ərazisindəki dil nəzərdə tutulmalı idi. Maraqlıdır ki,
Kaşğarının bu fikri ilə bağlı V.Bartold Məlikşahın vaxtında (1072-1092)
səlcuqlu mədəniyyətinin ən yüksək səviyyəyə çatmasından, Məlikşahın
Mazandaran hakiminə fəvqəladə hörmətindən, Aranda olmasından, Şirvan
hökmdarına müsbət münasibətindən danışır⁷. Deməli, müəllif Kaşğarının Ön
Asiya türkcəsində yazılı ədəbiyyatın mövcudluğu fikrini müvafiq tarixi
şəraitlə əsaslandırmaq, ona inandırmaq məqsədini izləyir. Kaşğaridən yarım
əsr əvvəl İran şairi Maniçöhr Damğaninin bir beyti diqqəti çəkir: Be rahe –
torkimana xubtər qui, To şe`rə-torki bər xan mərə vü şe`re-qazi. (Türk ədəsi
ilə gözəl danışsən, Sən mənə türk və oğuz şeiri oxu). Maraqlıdır: Damğani
türk və oğuz şeiri deyir. Qəznədə doğulmuş, görünür, orada ilk dəfə hansı
türkcəni eşitmişdir, sonra isə Qəzvinə köçüb – Qəzvin isə Azərbaycandır və
burada onun eşitdiyi, gördüyü türkcə məhz oğuzcadır ki, bu da bilavasitə
Azərbaycan dilidir. M.Kaşğarının və M.Damğaninin fikirləri, müvafiq olaraq,
yüz və yüz əlli il sonra Şirvanşah Axsitanın Nizamiyə “Leyli və Məcnun”
yazmaq barəsindəki sifarişi ilə səsləşir – şah yazırdı: “İstəyirəm ki, Məcnunun
eşqi xatirinə Sədəfdəki inci kimi bir söz deyəsən. Bacarsan, bakirə Leyli kimi
iki-üç bakirə söz deyəsən... Fars və ərəb dili bəzəyi ilə Bu təzə gəlini
bəzəyəsən... Türkcə bizə vəfali olmağın sifəti deyil, Türkəvari deyilmiş söz
bizə layiq deyil. O adam ki, yüksək nəşəbdən doğulub, Ona yüksək söz
lazımdır”⁸. Burada aşkarca fars dili (fars ədəbi dilində ərəb sözlərinin də
çoğunluğu nəzərə alıb “fars-ərəb sözləri ilə bəzə” deyir) türk dili ilə
qarşılaşdırılır; aydın olur ki, mənşəyinə görə türk olan şah xoş gəlmək üçün
Nizami əsərini türkcə yazmağa bilirmiş – şah onu xəbərdar edir ki, mənə
vəfahlılığını türkcə yazmaqda göstərmə. Şirvanşah Nizamiyə türkcə yox, farsca
yazmağı tapşırırsa, deməli, əsərin türkcə yazılması gözlənirmiş, hətta şah
ehtiyat edib ki, ona hörmət əlaməti kimi Nizami birdən şahın ana dilində
yazar. Digər tərəfdən, şair öz etirafını bildirir: “Nə həddim var idi ki, əmrdən
boyun qaçıram” – artıq bu, Nizaminin özünə əminliyi deməkdir, yəni türkcə
yaza bilirmiş, ancaq əmrdən çıxmağa ixtiyarı yoxdur. Bütün bunlardan
aydınlaşır ki, hələ XI-XII əsrlərdə, yəni XIII əsrdən iki yüz il əvvəl türk-
Azərbaycan yazılı ədəbi dili olmuşdur. Əlbəttə, vacibi odur ki, həmin dövr
Azərbaycan dilinin lüğəti, qrammatik quruluşu, fonetikasi və frazeologiyası
haqqında müəyyən təsəvvür olsun. Yazılı dilin olub-olmaması məsələsi bu
təsəvvürdən çox asılıdır. Həmin təsəvvürü əvvəlcə dolaylı mənbələrdən alırıq.

(Davamı var).

⁶ Вах: Бартольд В.В. Сочинения. М. 1963, II, кн., с.691.

⁷ Yəni orada.

⁸ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (filoloji tərcümə) – Bakı, 1981, s.35.

RƏSUL RZANIN YARADICILIĞINDA POEMA JANRI

Rafiq YUSİFOĞLU,
filologiya elmləri doktoru, professor

Qələmini ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında sınaqdan keçirən, orijinal, bənzərsiz üsluba malik xalq şairi Rəsul Rzanın yaradıcılığında mühüm yer tutan ədəbi janrlardan biri də poemadır. Rəsul müəllimin poemaları nəinki digər şairlərin əsərlərinə, hətta bir-birinə də bənzəmir. Bu əsərlər eyni sənətkar qələmindən çıxsın belə, strukturu, bədii quruluşu, süjet və kompozisiyası, bədii sənətkarlıq məziyyətləri ilə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə seçilir. Klassik Azərbaycan, eləcə də dünya ədəbiyyatının ən qabaqcıl ənənələrindən yaradıcı şəkildə bəhrələnən Rəsul Rza "Lenin", "Bir gün də insan ömrüdür", "Xalq həkimi", "Qızılgül olmayaydı", "Etiraf", "Ana", "Hilal", "Füzuli", "Leyli və Məcnun", "Tənhalığın sonu", "Anamın qız gəlini", "Xalq şairi", "Həyat nəğməsi", "Kütüb Minarə meydanında", "Alabama qurbanları", "Zənci balası Villi haqqında ballada", "Bayıl dastanı", "Xatirələr düzümü", "Bir min dörd yüz on səkkiz" kimi qiymətli sənət əsərləri yaratmışdır.

Rəsul Rzanın mövzu dairəsi genişdir. O, gah xalqın tarixi keçmişinə müraciət edir, gah öz müasirlərinin bədii obrazını yaradır, onların arzu və düşüncələrini bədii təhlil obyektinə seçir, gah odluluq-əlovlu döyüş səhnələrini gözələrimizin qarşısında canlandırır, gah da dünya xalqlarının həyatı, onların imperalizm uğrunda apardığı mübarizənin bədii təsvirini verir.

R. Rzanın poemalarındakı lirik qəhrəman dövrü ilə möhkəm təmasda olan intellektual səviyyəli insandır. Dünyagörüşü, həyata, insana münasibəti, vətənpərvərliyi, beynəlmiləçiliyi, milli təfəkkür tərzini seçilən bu qəhrəmanı insan və onun taleyi daha çox maraqlandırır. "Vətən, vətən" deyib sinəsinə döyməyə də, onun köksündə vətənin təəssübünü çəkən əsl insanın ürəyi döyünür. Bu qəhrəman həyatdakı neqativ cəhətləri ört-basdır etmək, uğurları şişirtmək yolu ilə getmir. Əksinə, cəsarətli çıxışları ilə insanları düşünməyə, boşboğazlıq etməkdəndisə nöqsanları aradan qaldırmağa çalışır. Onun məhəbbəti də bəşəridir; zənci balasının taleyi də, körpə uşağın vaxtsız ölümü də, insanların avamlığı da, günahsız adamların xalqın gözündən kənar cəzalandırılmaları da onu dərindən mütəəssir edir. "Dana və balaca qız" şeirində, "Bir gün də insan ömrüdür" poemasında müəllif cəsarətlə insan taleyini plana qurban verənləri tənqid atəşinə tutur, ictimai quruluşun naqis, yaramaz cəhətlərini sətiraltı mənalarla əks etdirməyə nail olur.

Şairin otuzuncu illərdə qələmə aldığı "Ana" poemasında Oksana adlı bir qadının həyatından, ərinin öldürülməsindən, beş yaşlı oğlundan ayrı salınmasından bədii, ürəkgöynədən dillə söhbət açılır. "Sarı yarpaq kimi

qəmlər töküldü, könlümün göyərən budaqlarından" misraları ilə şair qəhrəmanın qəlbindəki həyat eşqini, mübarizə əzmini əks etdirməyə çalışmışdır.

"Hilal" poemasında isə biz digər bir qadınla, oğlu ağ günlər eşqiylə mübarizəyə qoşulan ana ilə tanış oluruq. Hilalın döyüşlərdən sağ-salamat çıxması üçün ana qurbanlar vəd edir. Xalqın azadlığı uğrunda mübarizə aparan oğul dar ağacından asılır. Oğlunun ölümü ananı sarsıtca da, "elə qurban verdim oğlum Hilalı" deyən qadın yenə vüqarlıdır. Valinin göndərdiyi qara çarşabı geri qaytaran ana deyir ki, Hilal kimi vətən uğrunda, haqq işi uğrunda mübarizə aparan bir igidin anasına yaş saxlamaq yaraşmaz.

Rəsul Rza görkəmli sənətkarlarımıza bir sıra poemalar həsr etmiş, sevdiyi tarixi şəxsiyyətləri öz əsərlərinin qəhrəmanlarına çevirməkdən məmnunluq duymuşdur. Belə əsərlərə misal olaraq "Füzuli", "Xalq şairi", "Xalq həkimi", "Qızılgül olmayaydı", "Xatirələr düzümü" poemalarını misal göstərmək olar. Tərcümeyi-halı nəzmə çəkmək yolu ilə getməyən şair qəhrəmanlarını zamanələri ilə güclü təmasda təsvir etmiş, onların xarakterini də məhz öz dövrlərindəki hadisələrə münasibətdə açmağa çalışmışdır.

«Qızılgül olmayaydı» poeması poema-xatirənin ən kamil nümunələrindən biri hesab oluna bilər. Əsərdə şəxsiyyətəpərəstləş illərində istedadlı, heç bir günahı olmayan namuslu adamların məhv edilməsi, insanların vahimə içərisində yaşamaları, gecə qapı döyülərkən onların qorxudan min yol ölüb-dirilmələri, səksəkəli həyatları xatirə formasında öz bədii əksini tapmışdır. Poemadakı süjetin əsas məzmununu ağırlı-acılı xatirələr təşkil edir. Xatirələr yaxın tarixi keçmişin ziddiyyətli, ürək göynədən mənzərələrini canlandırmaq vasitəsinə çevrilir. Dilbərin qapını döyməsi, onun dilsiz baxışları müəllifin yaddaşındakı xatirələr karvanının hərəkətinə təkan verir. Onun gözləri önündə Müşfiqlə bağlı ağırlı-acılı günlərin ürək göynədən mənzərələri canlanır. Poemanın mərkəzində əsasən Müşfiqin taleyi dayansa da, əsərdə yalnız onun deyil, Müşfiq talehi bütün insanların faciəsi ümumiləşdirilmişdir. Məmməd Arif yazırdı: «Gələcəyə böyük ümid, dərin səmimiyyətlə yazılmış bu poemanın hər bir sətiri billur parçasından süzülən şəffaf bir işıq kimi qəlbimizi isidir, etiraf kəlmələri üzərimizdəki ağır əzab yükünü qaldırır, bizə mənəvi bir təskinlik verir».

Poemadakı hadisələr xatirə kimi danışılca da, müəllif Müşfiq obrazını, onun xarakterindəki özünəməxsus cizgiləri oxucunun gözləri qarşısında canlandırmağa bilmişdir. Xatirə səpkili süjetlər Müşfiqi açıqürəkli, uşaq kimi sadələvh, acığı, qəzəbi dilində olan, kəskin, odlü sözüylə rəqibini dağlayan, kövrək, bədəcə zəif, əsəbi, həssas, qayğıkeş, dostu sadıq bir insan kimi yaddaşımıza həkk edir. Əsərdə Dilbərdən nisbətən az danışılca da «Qızılgül olmayaydı» elə bir növ onun – «elin qəmli gəlini»nin, «saralıb-solmuş qızılgülün» poemasıdır. Müəllif Müşfiqdən sonra Dilbərin necə yaşamasından, onun cansıxıcı, üzüntülü həyatından

danışmasa da, «elin qəmli gəlini»nin böyük kədərini, sonsuz həsrətini təbii boyalarla canlandırmış, sədaqətli, namuslu bir Azərbaycan qadınının mükəmməl bədii surətini yaratmışdır.

Poemanın qəhrəmanları tarixi şəxsiyyətlər olsalar da, onlar, eyni zamanda, ümumiləşdirilmiş tipik obrazlar təsiri bağışlayırlar. Müşfiq günahsız yerə məhv edilən namuslu adamların, Dilbər gözləriylə «odlar üfləyən», nakam məhəbbətinin ağrısı ürəyini göynədən, məhəbbəti sınıq, səadəti dərbədər qadınların, müəllif isə günahsız adamların taleyinə acıyan, qanlı-qadalı illərdə etiraz səsini ucaltmağa çəkinsə də, sonra öz sözünü deyən insanların ümumiləşmiş obrazı kimi yadda qalır. Rəsul Rzanın bədii fərdiləşdirmədən məharətlə istifadə etməsi, hər bədii surətin özünəməxsus cizgilərini ön plana gətirməsi obrazların daha dolğun çıxmasına, xarakterlərin ətraflı açılmasına səbəb olmuşdur.

Başqırd şairi Mustay Kərimin «Qara damcılar» poeması öz kompozisiyası, süjeti etibarilə Rəsul Rzanın «Qızılgül olmayaydı» poemasına bənzəyir. «Qızılgül olmayaydı» əsərində Dilbər ömür-gün yoldaşının dostu ilə gedib ötənləri yada saldığı kimi, «Qara damcılar»da da «Sönüb gedən ocağıma sizin ocaq son sığınacaq» – deyən qadın əri Yaqubun cəbhə dostunun – müəllifin yanına gəlir. Hər iki poemadakı hadisələr məhz bundan sonra başlayır. R. Rza Müşfiqlə bağlı günlərini xatırladığı kimi, M. Kərim də cəbhədə onunla bir yerdə vuruşan Yaqubun başına gələnlərdən söhbət açır.

Hər iki qadının taleyi arasında da bir uyğunluq vardır. Həyat yoldaşlarından ayrı düşən bu sədaqətli, namuslu qadınları öz ərlərinin başına gələnlər maraqlandırır. Müşfiq də, Yaqub da dünyadan köçüblər. Birinci dustaqlıqda ölüb, ikinci cəbhədə. Müşfiq «vətən xaini» adı ilə məhv edilsə də, son dərəcə vətənpərvər, namuslu, vətənə, xalqa sadıq bir insan kimi oxucunun xəyalında canlanır. Yaqub isə öz qorxaqlığı ucbatından vuruşmaq istəmir, düşmənin önündə diz çöküb ondan aman diləyərkən öldürülür. Adı ləkədən təmizlənmiş Müşfiq xalqın sevimlisinə çevrilir. Həyat yoldaşı da, dostu da onun nakam öldüyünə kədərlənsələr də, sədaqətli vətən oğlu ilə fəxr edirlər. Yaqubun adı isə nə ölümlər, nə dirilər siyahısındadır. Bir müddət ərinə yas saxlayan qadın onun qorxaqlığını, vətənə xəyanət etdiyini eşidəndə qara şalını atıb gedir, belə adama yas saxlamağı artıq hesab edir. R. Rza Müşfiqdən iftixarla danışdığı halda, M. Kərim Yaqub haqqında təəssüflə söhbət açır.

R. Rzanın «Xatirələr düzümü» poemasını da həyəcənsiz oxumaq mümkün deyildir. Şair nəinki hadisələri, eləcə də onların baş verdiyi kasıb yazıçı mənzilinin mənzərəsini xarakterik təfərrüatlar vasitəsi ilə canlandırma bilmişdir. Poemada Azərbaycan yazıçılarının bir neçəsinin qayğılı gənclik illəri, onların qarşısına zəmanənin çıxardığı problemlər haqqında oxucuya ətraflı məlumat verilir. Hadisələrin mərkəzində Sabit Rəhmanın taleyi dayanır. Öz qələm dostunu itirən şair xatirələr cığırını ilə geri qayıtmağa mənəvi ehtiyac hiss edir.

Rəsul Rza konkret bir hadisə fonunda təsvir etdiyi dövrün bütün xarakterik xüsusiyyətlərini canlandırmaya müvəffəq olan sənətkarlarımızdır. Məsələn, «Xalq həkimi» poemasında Nəriman Nərimanovun Göyçay zəhmətkeşləri ilə görüşdüyü gün təsvir obyektini seçilib. Bu poemada geniş hadisələr təsvir olunmasa da, tipik fraqmentlər vasitəsilə şair həm dövrün xarakterik xüsusiyyətlərini xəyalımızda canlandırır, həm də mükəmməl bədii obraz yaratmağa nail olur. Əsərdə biz Nərimanovu həm sadə, mehriban, təvazökar bir insan, həm inqilab rəhbəri, həm də bir həkim kimi görə bilirik. Şair adicə bir epizodda milli Azərbaycan qadınlarının obrazını məharətlə yaradır. Bakıdan həkim gəldiyini eşidən ana qaçaraq Nərimanın ayağına yığılır, «qədəminə qurban, balam əlimdən gedir» – deyir. R. Rza bu qadının yaşayış şəraitini, yoxsulluğunu, sadələşməliyini, avamlığını məharətlə, ürək ağrısı ilə canlandırmağa bilib. Qadının evində yanan çırağın hissi qara iplik kimi havadan sallanıb. Balasını ölümün pəncəsindən qurtarmağa çalışan bu biçərə ana Əli Əfəndiyə on yumurta, bir fərə verib dua yazdırsa da, balası sağalmır. Ona elə gəlir ki, bunun səbəbi verdiyi nəzirin az olmasıdır.

«Zənci balası Villi haqqında ballada» R. Rzanın həmcəmi ən kiçik poemalarından olsa da, bu əsərdə də şairin xarakter yaratmaq ustalığı, məharəti özünü qabarıq şəkildə göstərir. Şair həm Villinin bədii portretini məharətlə yaratmış, həm də onun daxili aləmini, faciəsini oxucunun gözləri qarşısında canlandırmağa bilmişdir. Poemada həm də dərin bir ümumiləşdirmə vardır. Belə ki, Villinin timsalında milyonlarla zənci balasının faciəli taleyini görmək mümkündür.

Rəsul Rzanın poemalarında hadisəçilik əsasən arxa plandadır. Xarakterik bədii detallarla qəhrəmanların daxili dünyasını açmaq meyli onun poema yaradıcılığının da əsas məziyyətlərindəndir.

R. Rza "Lenin" poemasının müəyyən fəsillərini, "Füzuli", "Anamın qız gəlini" və s. poemalarını heca vəznində yazmışdır. Bu əsərləri oxuyanda hiss olunur ki, Rəsul Rza qələmi özünü heca vəznində də sərbəst hiss edir. Ancaq şairin əksər poemaları üçün sərbəst şeir üslubu daha xarakterikdir.

Yeri gəlmişkən onu da xatırladaq ki, "Lenin" poeması yüksək sənətkarlıqla yazılsa da, ömrü sovet rejiminin ömrü qədər oldu...

Məzmun yeniliyi ilə yeni deyim tərzinin vəhdəti Rəsul Rzanın bütün yaradıcılıq nümunələrinin orijinallığını şərtləndirən amillər sırasındadır. Müəllif nəinki süjetə, kompozisiyaya, vəzn və qafiyə sisteminə, bədii təsvir və ifadə vasitələrinə, hətta hər sözə, ifadəyə böyük əhəmiyyət verdiyindəndir ki, onun poemaları yüksək bədii sənətkarlıqla yazılan sənət əsərləri səviyyəsinə yüksəlmişdir.

İSLAM SƏFƏRLİNİN POEMALARINDA LİRİK RİCƏTLƏR

Samirə MƏRDANOVA,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

1940-cı illərdən yaradıcılığa başlayan görkəmli şair və dramaturq İslam Səfərli oxunaqlı lirik şeirlər müəllifi kimi tanınan və sevilən şairlərdən idi. Onun bir sıra poemaları da var. Bu yazıda şairin «Yaralı nəgmə», «Çex qızının məhəbbəti», «Sınaq gecəsi», «İnsan ləpiri», «Ələsgər», «Fırtınalar atası» poemalarında olan lirik ricətlərdən danışılır.

Şairin «Yaralı nəgmə» poeması Böyük Vətən müharibəsi cəbhələrindəki mübarizələrdən bəhs edir. İslam Səfərli həmin dövrdə cəbhədə, vuruşların içində olmuş, hər şeyin iştirakçısına çevrilmişdir. Poemanın əvvəlki hissəsində şair beş nəfər qızıl əsgərin kəşfiyyat zamanı düşmənin ara verməyən atəşindən bəhs edir və görünür, o dəhşətləri, atəşlər altında beş nəfərin inamla irəliləməsini sözlə ifadə etməyin qeyri-mümkünlüyünü nəzərə alır və ricətlə qeyd edir ki, onu ancaq gözlə görməklə təsəvvür etmək olardı. Ricət belədir:

Oxucum,
Kaş orda,
Orda olaydın.
Olaydın, görəydin
İnam hissini,
Düşməne
Düşmənin sönməz kinini.

Yenə cəbhə, qələbə uğrunda hərəkət, dizin-dizin qar üstündə sürünmək. Şair bunu qələbəyə inam kimi qiymətləndirir və belə bir lirik haşiyə çıxır:

İnam
Dağlar dələr,
Qaya parçalar.
İnam
Gerbimiztək
Ayda ucalar.
İnam
Bir bələkdə
Min fil gücüdür
İnamsız
Olmayın,
İnam vergidir.

Yenə hərəkət. Beş nəfər cavan əsgərin düşməne qarşı sürünə-sürünə gəlməsi. Yenə daxili inamın səsi eşidilir:

Həyatda ölüm var,
Həyatda sevgi.
Sevgini
Mərdliklə axtarsa insan,
Keçər müharibə tufanlarından.

Müəllimin professor Yusif Seyidov deyirdi ki, 1944-1946-cı illərdə Naxçıvan şəhərində C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Müəllimlər İnstitutunda oxuyarkən, gözləri kor olan gənc bir oğlanla gənc bir qızın qol-qola gəzdiyinin şahidi olubdur. Əhməd adlı bir oğlan Böyük Vətən Müharibəsi cəbhələrindəki vuruşlarda gözlərini itirmişdi. Qız isə xəstəxanada tibb bacısı olmaqla Əhmədə yardım göstərmiş, ona könül bağlamış, ondan ayrılmayaraq Naxçıvana gəlmiş, həyat qurmuşlar, sadıq həyat yoldaşları kimi yaşamışlar, uşaqlarını böyütmüşlər.

Mən bu günlərdə şair İslam Səfərlinin poemaları sırasında «Çex qızının məhəbbəti» poemasını oxuyanda müəllimin danışdığı həmin hadisələr yadıma düşdü. Şair, Əhmədin cəbhədə başına gələnlərdən, çex qızının məhəbbətindən poetik söz açır. Bu söz, əsasən Əhmədin, bir qədər də çex qızının xatirələrindən süzülüb gəlir. Poemada on yeddi yaşlı çex qızının məhəbbətlə dolu qəlb çırpıntlarına işarə edir və şair mötərizədə belə bir haşiyə çıxır:

Bu cavanlıq hissini,
De, kim keçirməmiş, kim!

«Sınaq gecəsi» poeması kəşfiyyətçi şairin cəbhə xatirələrinin poetik ifadəsidir. Ukraynanın soyuq qış gecəsi kəşfiyyətçi əsgər bir kənd evinə çatır, evdə qoca qarı və gənc qız var. Əsgər evə girir. Bu zaman bir alman zabiti əlində silah ortaya çıxır. Bu həmin kəndin yaxınlığında vurulmuş alman təyyarəsinin pilotudur. Səhər açılır, polkovnik aldanaraq yolu itirir və əsir düşür. Ondan lazımlı məlumatlar tapılır və bizimkilər hücumu keçir. Bu poemada, az da olsa, ricətlər var. Poemanın qəhrəmanı alman zabitlərini görəndə «çəkib avtomatı» sıçrayır yana və bu halda şairin kəlamını oxuyuruq: «Darda bir arxadır silah insana». Alman polkovnikinin əlində silah yeməyə həris-həris baxması şairin belə bir hikmətinin ifadəsini verir: «Qış vaxtı ac olar qızmış canavar». Alman hara gəldiyini bilmir, şair bunu belə bir hikmətlə əlaqələndirir:

Vurulub salınmış təyyarəçilər
Səmtini itirmiş kortək yeri.

«İnsan ləpəri» kiçik həcmli poemadır. Üç cavanın qızmar yay günəşində qumsallıqdakı fəaliyyəti haqqında poetik sözdür. Poemanın bir yerində dostluqdan danışanda bir qısqanclıq duyğusu dilə gəlir. Şairin belə bir ifadəsi oxucunu düşündürür, «Zahirən sezilməyir Bu üçlüyün tufanı». Bu örtülü qısqanclıq tufanıdır, şair bunu təbii sayır və haşiyə çıxır:

Məhəbbət olan yerdə
Qısqanc olmayan hanı?!

«Ələsgər» poeması görkəmli şair, böyük Aşıq Ələsgərdən danışır. Lap ilk uşaqlıq çağlarından Ələsgərdə istedad hiss olunur. O, danışır, gülən uşaq olur, lakin «yoxsulluq hissini duyandan bəri, Ələsgər bir dəfə deyib-gülmədi». Atası xəstə yatağa düşür, bu zaman şair ricətlə ümumiləşmə aparır:

Dərd-bəla çıxmasa əgər ürəkdən,
Quruyar bulaqtək səs də, avaz da.

Kasıblıq əl verir. Ələsgər düşünür ki, yaşı kiçik olsa da, işləyə bilər, düşündü ki, «Gedim nökr olum Kəblə Qurbana». Elə buradaca şairin

mühakiməsi səslənir.

Bəzən min acıya tablaşır ürək,
Neçin hakim olur insan insana!

Ələsgər artıq Kəblə Qurbana nökrçilik edir və Qurbanın qızı Şəhrəbanu ilə sevişir. Qulluqçu bunu Qurbana xəbər verir. Qurban Ələsgəri hədələyir. Bu məhəbbət görüşlərinə ara verilir. Ancaq bir görüş onları çox həyəcanlandırır: «Baxdı Şəhrəbanu «Qul Ələsgərə», kirpiklər ucundan yuvarlandı yaş, Bilmədi yar desin, yoxsa ki, qardaş!». Şair buna əsas gətirir və eyni zamanda, hikmətli sözünü deyir:

O ilkin keçirir bu duyğuları,
Sevib-sevilməyin dəmi başqadır.
Məhəbbət ataşi, sevgi ilqarı
Gah şərbət içirir, gah zəhər dadır.

Ələsgər atı yəhərləyir. Kəblə Qurban ata minib, Təbrizdən – alverdən gələn böyük qardaşı Məhərrəmi qarşılamağa gedir. Şəhrəbanu fürsət tapıb Ələsgəri xəbərdar edir ki, ehtiyatlı olsun. Məhərrəm onların görüşünü bilsə, faciə törəder. Belə bir epizod –söhbət olur:

- Keçərsən əmimin intiqamına,
Bir az kənar da gəz, kənar da dolan.
Bilsə, göz yaşımız axacaq hədə.
O isə yavaşca tutdu qolundan:
Baş üstə, buna da dözər Ələsgər!

Şair danışır:

Kim oda salıbdır onun canını,
Sən, ey dan ulduzu, şahid ol buna.
Söz gəzir: alagöz Şəhrəbanunu
Məhərrəm alacaq böyük oğluna.

Şair deməyə də, Şəhrəbanu göz yaşını tökür, ağlayır. Burada şairin müraciətlə lirik ricəti eşidilir:

Ağlama, ağlama, Şəhrəbanu, sən,
O ala gözlərə yaş yaraşarmı!
Gözlərin göyçəkdir Göyçə gölündən,
Yağış yağmaqla da göl bulaşarmı!
Saçların qalıdır yaz buludundan,
Göydən düşən yerə yağış yağdırır?
Bəlkə, qövsü-qüzeh onun ucundan
Eşqin göylərini naxışlandırır?
Çatma qaşlarını, nahaqca çatma,
Onsuz da Göyçəni qar alıb gedir.
Camalın gizləyib möhnətə batma,
Artıq qış günəşi saralıb gedir!

Zaman keçir, hadisələr baş verir. Qızlar çəmənə çıxır, deyib-gülmək çağıdır. «Birdən iki sevgili dağda üz-üzə gəldi... qızlar döndü ağ yelə, iki sevgili qaldı». Yenə şairin müraciəti eşidilir, şair təbiətə, canlı aləmə müraciət edir ki, onlar bu sevgiyə mane olmasınlar:

Titrəşməyin çiçəklər,
Tərpəşməyin böcəklər,
Qaranquş, astadan uç,
Torağay yoldan yayın.
Ay nanələr, nanələr
Dağa ətir paylayın.
Uzaqda tütək çalan

Qəlbə sevdalı çoban
Sən də, sən də sakit ol,
Sükutu pozma bir an.
Asta dolan, ey maral,
Qayada, yolda yerl...

Şairin hekayətindən belə başa düşülür ki, Ələsgər nökrəçilikdən çıxıb, müstəqil həyata ayaq qoyub, aşılıq edir, şeir də yazır. Bahar fəslidir, «Çiyində telli saz Aşiq Ələsgər enib kənd içindən bulağa gəlir». Burada qızlar onu süzür, onun şeirlərini deyirlər, burada Ələsgər Şəhrəbanunu görür, onunla salamlaşır, «Bu vaxt Şəhrəbanu irəli gəldi, üzünü söykədi üçtelli saza». Şair bu səhnədən vəcdə gəlir, «Ah o necə qəşəng, necə gözəldir!»- deyə düşünür və bu görüntü alqışlayır.

Alqış canlar alan bu sərvinaz!
Alqış Ələsgərin məhəbbətinə!
Alqış, sözə alqış, ülfətə alqış!
Bir də bu mənalı sənətə alqış!

Bu görüntüdən, bu təmasdan ilhamlanan Ələsgər sazı sinəsinə alır, saz dillənir, Ələsgər oxuyur, seirlər səslənir. Bu dəfə şair saza müraciət edir:

Dillən, a telli saz, a sədəfli saz,
A mənim bağrımı şan-şan cələyənl!
Qəlbimin telinə tel bağla bir az,
Aşiq Ələsgəri vəsf edirəm mən!

Coş ki, Ələsgərin qüdrətli səsi
Hər sözlü qartaltək süzdürən olsun.
Qurbanı olduğum odlar ölkəsi
Bu sazı bağrında gəzdirən olsun!
Qoy başı çalmalı silsilə dağlar
Ona səcdə qılıb başını əysin.
Çiçəyi sayrısan yaşıl budaqlar,
Sazına söykənsin, çiyinə dəysin.

«Ələsgər çevrilib yarına baxdı. Qızın gözlərindən iki damla yaş süzülüb şəh kimi üzünə endi». Şəhrəbanu ağlaya-ağlaya xəbər verir ki, «Atam məni verir əmim oğluna!». Şair bu xəbərdən Ələsgərin sarsıldığını göstərir və şair söz haqqında hikmətini ifadə edir:

Söz var ki, insana qol-qanad verir,
Onu qartal kimi göyə ucaldar.
Söz də var, səsində kaman inləyər,
Qəlbə dərd gətirib ömür qocaldar.

Toy məclisi qurulmuşdur. Məclisdə hər şey var, pristav da toya gəlir. Hamı şənlənir. Yalnız Şəhrəbanunun qanı qaradır, hönkür-hönkür ağlayır, onu sakitləşdirmək olmur, «Gecə kiritdilər, gündüz ağladı, gündüz kiritdilər, gecə ağladı». Ələsgərin də halı yamandır. Şair dillənir:

Düzü, böyük dərddir, sevdiyim qızı,
Gözün baxa-baxa verələr yada.

Toy qızıdır, ortaya saz gəlir. Ələsgəri axtarırlar, düşünürlər, görəsən, Ələsgər gələrmə? Bu səfər şair özü dillənir, öz obrazını, Ələsgəri çağırır. Bu çağırış ricət məqamıdır.

Gəl, gəl, Ələsgərim, böyük ustadım,
Dilruba səsinin möhtacıyam, gəl!
Şeir həvəskarı olsa da adım,
Mən söz divanəsi, söz acıyam, gəl!

Gəl, gəl! Ürəyini arıt şam kimi,
Gözün baxa-baxa yar əldən gedir.
Kükürə bu meydana gir ilham kimi,
Kaman əldən gedir, tar əldən gedir.

Könlükdən ayrılır sular sonası,
Say seçmə qızların qəşəngi gedir.
Göyçə mahalının qızıl lələsi,
Nadir gözəlliyin çələngi gedir.

Gedir məhəbbətin əsiri olan,
Gedir, getməsə də onun ayağı.
Gedir Məcnunundan nakam ayrılan
Bizim Şəhrəbanu leylişayağı.

Getmə Şəhrəbanu, getmə amandır!
Gələcək nəsillər sənə xor baxar.
Qəlbində ilk eşqin şamını yandır,
Yoxsa göylər kişnər, buludlar ağlar.

Məhərrəm Ələsgəri başa düşdü, «kefi pozuldu», Ələsgər igid Alının eşqinə çaldı. «Qıvrılıb yerindən qalxdı Məhərrəm. Bəylər əl apardı gümüş xəncərə». Dəli Alı ortaya atılır. Bəyləri məcbur edir ki, Ələsgərdən üzr istəsinlər. Pristav başda olmaqla hamı, bəylər də bu əmrə tabe olurlar. Şairin belə arzulu misralarını oxuyuruq:

- Öz vüqarından,
Bir az da bunlara verəydin, Alı!
Nələr çəkdiyimi görəydin, Alı!..

Atlar hazırdır. Alının dəstəsi, Ələsgər Şəhrəbanunu alıb aparır. Məhərrəmin silahlı adamları onları təqib edir. «Ələsgər yarla gedir». Şairin müraciətini eşidin:

Göyçə, aşiq oğlunun
Yollarına çiçək düz!
Şərbət payla kəndlərə,
Sübhə kimi içək biz.
Ələsgər saz kökləsin,
Şəhrəbanu oynasın.
Qoy sayseçmə qızların
Xuramanı oynasın.

«Fırtınalar adası» poeması əfsanəvi «Neft daşları»na, onun qəhrəmanlarına həsr edilmiş əsərdir. Bu adada qəhrəmanlıqla fəaliyyət göstərən gənc neftçi töhmət alır, kədər onu boğur. Lakin bir el düşüncəsi ona dayaq olur:

Yaman gündə səbrli,
Yaxşı gündə şad olmaq
Mərd adama yaraşır.

Bu, şairin hikmətidir, ricətidir. Gənc neftçi Etibarın müzakirəsi gedir. Əleyhinə olanlar da, lehinə olanlar da var. Nəhayət ona partiya töhməti verilir. Bundan təsirlənən şair dilə gəlir:

Deyirəm ki, görəsən,
Daşsız da, torpaqsız da,
Gülsüz də, yarpaqsız da
Bir həyat tapırlarmı?

Polad ayaqlarını
Dəniz suları yuyun,
İnsan kimi uyuyun
Belə şəhər olarmı?!

Poemada belə bir epizod var. Neftçilər şəhərinin başqa bir qəhrəmanının – Göyərçinin tərifləri verilir. O, çox gözəldir, ağıllıdır. Şair onu əsil insan kimi təqdim edir, onun haqqında gözəl sözlər deyir. Və birdən mötərizə arasında bu sözləri yazır: «Şair, ricətlərdən əl çək, Üfüq güllür, səhərdir». Şair nəzərdə tutulan misraları ona görə müraciət hesab edir ki, onlarda hadisələrin gedişi verilmir. Buna etiraz etmirik.

Göyərçin Etibarın nişanlısıdır. Onlar bir-birini sevirilər. Neft daşlarında müəyyən vəzifəsi olan Zamanzadə Etibarı istəmir, Göyərçini ondan ayırmaq, ələ almaq üçün dəridən-qabıqdan çıxır. Göyərçin isə ona məhəl qoymur. Şair istək prosesində insanın halından danışır. Birdən yadına düşür ki, hekayətdən aralanıbdır və bu sözləri deməli olur:

Ah, ey qirin xəyallar,
Aparmayın siz məni.
Qoyun çəkib qurtarım,
Ölimdəki lövhəni.

Etibar Sənaye İnstitutunda dövlət imtahanı verib iş yerinə qayıdır, adada bir neçə gün ərzində baş verən yenilikləri görür. Bunlar ona xoş gəlir. Etibar öz dostu və iş yoldaşı Valentinin kabinetinə gəlir. Onlar bir məhəllədə böyümüşlər, bir yerdə oynamışlar. Onlar xəyalən öz uşaqlıq dövrlərinə qayıdırlar. Onlarla birlikdə şair də xəyalə dalır və dilindən bu sözlər çıxır:

Nə qədər azizsiniz,
Ey uşaqlıq çağları!
İndi nə əlim çatır,
Nə üntün yetir sizə.
Lakin doluram hərdən
Dadlı xatirənizə.

Göyərçin buruqdadır. Etibar Valentindən soruşur ki, onun (Etibarın) gəldiyini Göyərçinə deyibmi? «Yox» cavab alır. Bu vaxt buruqdan gələn kater yaxınlaşır. Zamanzadə ilə birlikdə Göyərçin buruqdan qayıdır. Zamanzadə fürsət tapıb Göyərçinin qoluna girir. Etibar bunu görür. Etibar onu da bilir ki, Zamanzadə Göyərçini sevir, bu mənzərə Etibara ağır təsir edir. O, fikir-xəyal içindədir, axı «Eşqə düşmək əzəldən həm şirindir, həm acı». Burada şairin mühakiməsi oxunur:

Bir sevdə ki dərdi də,
Sevinci də yaradır.
Vüsali can məlhəmi,
Hicranısa yaradır.

Göyərçin Etibarın qayıtmasını bilmir. Göyərçinin 25 yaşı tamam olur. Neftçilər bu münasibətlə toplaşır şənlik edirlər. Zamanzadə də buradadır. Etibar kənardan bu mənzərəni seyr edir. Qonaqlar dağılır. Zamanzadə təklildə Göyərçini saxlamaq istəyir. Göyərçin qəbul etmir və çıxıb mənzilinə gəlir. Etibar onun yanına gəlir. Göyərçin bu gəlişdən sevinir, onunla mehriban dolanmağa çalışır. Etibar ona ürtülü sözlər deyir. Aralarında belə söhbət olur:

- Etibar, sən deyəsən
Mənim bu xoş günümə
Dost kimi gəlməmişən?
- Nə dost kimi?
- Etibar!
- Qorxma, bu yerdə sənə
Qəlb sirdaşı tapılar.
- Onda get burdan! – deyib
qapını çırpdı bərkdən.

Bu haşiyyə şairi dilləndirir:

Görəsən, hər qısqanclıq
Məhəbbəti silərmə
Vurğun olmuş ürəkdən?

Şair hekayətinə qayıdır, Göyərçin dənizə düşür, sular onu alır ağuşuna. Ölüm qorxusu var. Şair «Ah şeirimizin gözəli batdı bir ulduz kimi», - deyə həyəcan keçirir və hekayətdən ayrılıb müraciət edir:

Yazdıqca misralarım
Ürəyimdən asılır.
Sırsıralı buz kimi
Amandır, ey dalğalar,
Sözümə qulaq asın,
Qoymayın, şeir pərim,
Burda qara bağlasın.
Qoymayın, Göyərçini
Nakam udsun göy sular.
Onun hələ qabaqda
Sevdalı günləri var.

Külək güclənir, dənizin dalğaları şahə qalxır, qayıq ləngər vurur, gah batır, gah görünür. Nəhayət, qayıq adaya yan alır. Suların qoynunda təhlükədə olan və huşunu itirən Göyərçin ayılır. Etibarın səsinə eşidəndə «Yaralı ceyran kimi, o baxdı Etibara». Şair bu səhnədən aldığı həyəcanı gizlədə bilmir.

Mən necə rəvnəq verim
Bu yerdə misralara?
Bax, bu məsum baxışı,
İstəyir, dünyanı göz,
Ən böyük rəssam belə
Çəkib yarada bilməz.
Sussun, bu yerdə sussun
Misralarım lal kimi.

Külək dayanmış, buruq öz ahəngi ilə işləyir, neftçilər şaddır, onlar kluba-kinoya baxmağa gəlirlər. Kinodan qabaq «Rəqs edir cavan, qoca». Elə buradaca, «Elə bu vaxt Göyərçin Etibarla görüşdü».

Nə xoşdur bu lövhəni
Kənardan seyr eləmək.
Onların sözlərini
Qapıb gətir, ey külək!

Klubda işıqlar söndür, «Qara daşlar» kinosu başlanır. Hər şey həqiqəti əks edir, buruqlar görünür, dalğalar görünür, hər kəs öz surətini görür: yaxşı da, yaman da. Bəli:

Əsil sənət, xalqının
Həyatını əks edir.

RUHİ BAĞDADİNİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞINA YENİ BİR NƏZƏR

Şöhrət SƏLİMBƏYLİ,
AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşı

Hazırda həyat və yaradıcılığı ali məktəblərin şərqşünaslıq fakültələrində öyrənilən sənətkarlardan biri də Ruhi Bağdadidir. Lakin bu böyük şairlə bağlı elə məqamlar vardır ki, tədqiqatdan kənar qalmışdır. Təqdim edilən məqalədə həmin məqamlara işıq salınır.

XVI əsrdə Bağdadda yaşamış, türkcə yazıb-yaratmış, zəngin irsi dövrümüzə qədər gəlib çatmış Ruhi Bağdadinin ədəbi irsi öz dövründən başlayaraq tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. “Ruhi” təxəllüsünə öncə türkdilli təzkirəçilərdən Səhi bəyin 1538-ci ildə Türkiyədə qələmə aldığı “Həşt behişt”inin səkkizinci təbəqəsində rast gəlirik. “Həşt behişt”də Ruhi Bağdadinin adı nisbətən gənc, həm də qabliyyətli şairlər sırasında çəkilir. Səhi bəyin “Mevlana Ruhi” kimi təqdim etdiyi şair Müfti Ali Çələbinin oğludur. Onun əsil adı Fazil, doğum yeri İstanbuldur. Müəllifin son dərəcə istedadlı və gözəl olması, Hicaz səfəri ilə bağlı bəzi yazdıqlarına sonralar Ruhi Bağdadi haqqında söylənilənlərdə də təsadüf olunur. Sözügedən Ruhinin İstanbulda vəfat etməsi də məlumdur. Sadəcə olaraq, 1538-ci ildə yazılmış təzkirələrdəki məlumatları Ruhi Bağdadiyə aid etmək məntiqi və tarixi baxımdan düzgün sayıla bilməz. Belə ki, XVI-XVIII yüzilliklərdə yazılmış təzkirələr Ruhi Bağdadi haqqında daha müfəssəl məlumat verir.

Ruhi Bağdadi haqqında ilkin bilgilər Əhdi Bağdadinin “Gülşəni-şüəra” əsərindədir. Əhdinin verdiyi məlumata görə, Ruhi Bağdadda bəylərbəyi olan Anadolu Ayas paşanın adamlarından birinin oğludur. Atası Bağdadda könüllü ordu bölüyünə keçmiş, orada evlənmişdir. Əsil adı Osman olan Ruhi Bağdadda doğulmuş, buna görə də Bağdadi kimi tanınmışdır. Əhdi Bağdadinin “Gülşəni-şüəra” əsərində göstərilir: “*Ruhi Çələbi Bağdadidir, əsli-paknəhadi və nəşəbi-fərəhnəjadı Rumidir. Zira ki, validi-ikramı sabiqən vilayəti-Bağdadda bəylərbəyi olan Ayas Paşanın bəndələrindən olub. Bağdadda könüllü bölüyünə keçib təəhhül (evlənmə) etmişdir. Məzkur Ruhi Bağdadi vücudə gəlməgin Bağdadi yad olundu. Nami-vaçibül-əhtiramı Osman və zati-xüçəstə, geranpəsəndi-yaran və zehni-müstəqimi-çalaki, qədi-büləndi lətafət gülşəninin barik (incə, nazik) nihali və ruyi-fərəhbəxşi mərifət gülzarının güli-ali və gülüstani-təzəhhüdə təbi-nüqtədanı gönçə gibi ziyuri-hünərilə arəstə və dəbistani-maarifdə vücudi-lətifü zərifi məlumat ilə pirəstə (bənzərsiz, bəzəkli) rüzü şəb bəliğ əşəri şüərayi-namdar və dəmbədəm birər füsəhayi süxəngüzar edib, yarani-süxəngöstərilə həmdəm tutiyi-şirindəm və hər vəch ilə gəzəl deməgə təbi-pakilə müsəlləm (şübhəsiz, etirazsız .) təbiəti-*

şeyriyyəsi xub və əbyati nazikü mərğubdur. Əksər bu diyarə gələn dərbişan və şairani-dilrişan (könlü yaralı, qəmli, qüssəli, dərddli) ilə aşari-dilrərbarü nəzmi-bələğətnisar deməğə məşğul varub. Kamal içrə məqbuldur. Bu bir neçə beyt və gəzəl amundur”.

Əhdi Bağdadinin “Gülşəni-şüəra” əsərində Ruhi Bağdadinin “Bəni aşüftə qılan kakili-ənbərburdur” misrası ilə başlayan beş beytlik qəzəli, “şeyr” başlığı altında beytdən sonra ayrı-ayrılıqda “vələhu” yazılaraq Ruhi Bağdadinin daha beş beyti verilmişdir.

Ruhi Bağdadi haqqında İkinci mənbə Kınalızadə Hasan Çələbinin “Təzkirə”si sayılır. E.J.Vilkinson Gibb “Osmanlı şeyr tarixi” əsərində yazır: “Kınalızadə ona (Ruhiyə) təmas etməz; çünki onun şöhrəti, ünlü təzkirəçi təzkirəsini qələmə aldıqda batıya ulaşmamışdı. Bununla birlikdə Əhdi Kınalızadədən 20 il daha öncə yaşamış olmasına rəğmən hər halda şair kimi özünün də Bağdadlı olmasından irəli gələrək Ruhi haqda çeşidli bilgiler nəql edər”. Lakin Kınalızadənin təzkirəsinin bir sıra nüsxələrində Ruhi təxəllüslü şairlərdən bilgilərə təsadüf olunur ki, bu da bəzi araşdırıcıları yalnız qənaətə gəlməyə sövq edib.

Əhdi Bağdadinin yazdıqları sonradan bütün mənbələrin müəlliflərinə bir əsas olub və həmin fikirlər cüzi fərqlərlə təkrarlanıb. Düşünmək olardı ki, Gibbin əlindəki nüsxə fərqli olub və ya Ruhi haqqında bilgiler sözügedən əsərə sonralar əlavə edilib. Əgər İbrahim Kutluqun 48 əlyazmasını öyrənərək, 3 nüsxə əsasında hazırladığı, İbrahim Oğlunun 1978-ci ildə nəşr etdiyi Kınalızadə Hasan Çələbinin “Təzkirətüş-şüəra”sının tənqidi mətnini əldə etməsəydik. Müqayisəli mətndə iki Ruhi anılır və onların heç biri Ruhi Bağdadi deyil.

Üçüncü mənbə Məhməd Rizayinin qələmə aldığı və “Riyazüş-şüəra” adıyla XV-XVII əsrlərdə yaşamış şairlərdən müəllifin öz arzusuna görə seçdiyi 400-ə yaxın şəxsiyyəti əhatə edən əsəridir. 96 mövləvi şairin həyat və yaradıcılığından parçaları əhatə edən, əsil adı “Təzkirəyi-şüərayi-mövləviyyə” olan, Şeyx Qalib tərəfindən (1757-1789) qaralama şəklində Məhməd Əsrar Dədəyə (-1796) verilmiş və sonuncunun tamamladığı Əsrar Dədə “Təzkirə”sində Ruhi ilə bağlı mübahisəli məqamlar çoxdur.

Ətainin (-1634) “Hədiqətül-həqaiq fi təkmi-lətüşşəqaiq”ində, Qazıəskər Məhməd Emin Salimin (1688-1743) “Təzkirə”sində, Katib Çələbnin məşhur “Kəşfuz-zünun”unda da Ruhinin adı anılmışdır.

Hacı Xəlifənin “Kəşfuz-zünun”u nəşrlərində Ruhi Bağdadinin anılmasında fərqli məqamlarla rastlaşırıq. Əlimizdə bu əsərin iki nəşri mövcuddur: Hasan Hilmi – h.1311-ci il və Şərafəddin Yaltkaya – h.1360-cı il nəşrləri. Birincidə yalnız “1014-cü ildə ölmüş Ruhi Bağdadinin türkcə divanı” qeydi vardır. İkincidə, yəni Yaltkaya nəşrində şairin və atasının adları da verilib: “Ruhi Osman bin Məhəmməd”. Ruhidən söz açan onlarca mənbə içərisində bu nəşr yeganədir ki, Ruhinin atasının adı göstərilib. Bu nəşrdə həmçinin “Ədəm iqliminə getdi Ruhi” əlavəsi də vardır.

“Təzkiyələrə görə, divan ədəbiyyatı isimlər sözlüyü” (Ankara, 1988) kitabında Ruhi təxəllüslü doqquz şairdən söz açılıb ki, bunlar aşağıdakılardır:

1. Fazil Ruhi Müfti Ali Çələbi oğlu (1505-1522);
2. Mustafa Ruhi Hasan ağa oğlu (-1552/53 və ya 1582);
3. Ömər Ruhi İstanbullu (-1609);
4. Ruhullah Ruhi Sədrəddinzadə (-1660 və ya 1661/62);
5. Mustafa Ruhi Kilisli (-1798);
6. Ruhi Konyalı-alim-şair;
7. Mahmud Ruhi Gelibolulu;
8. Mustafa Ruhi Filibeli;
9. Osman Ruhi Bağdadi (-1605).

Sözlükdə Ruhi ilə bağlı aşağıdakılar yazılmışdır: “Riyazi onu mənə ruhuna vasil olmuş bir şair olaraq tanıdır, Divanı vardır. Əsrar Dədə Mevləli olduğunu və Qalata, Konya mevləvi dərgahlarında bulunduğunu söyləyir (391-393).”

XX əsrin əvvəllərində nəşr edilmiş Məhəmməd Sürəyyanın “Sicili-Osmaniyyə”, Şəmsəddin Saminin “Qamusül-elam”, Faiq Rəşadın “Tarixi-ədəbiyyatı-Osmaniyyə”, Məhəmməd Tahir Bursalının “Osmanlı müəllifləri”, Ziya Paşanın “Xərabat” əsərlərində Ruhi Bağdadi haqqında məlumat almaq mümkündür.

Ş.Sami “Ruhi” təxəllüslü beş şairi xatırladır. Bunlardan ikisini osmanlı sayır: Biri X əsrdə yaşayıb, şeyxül-islam Əli Çələbinin oğlu olub; ikinci Əbu Suud əfəndinin kəndxudasının oğlu olub, hicri tarixi ilə 960-da dünyasını dəyişib. Ş.Sami digər iki Ruhini isə İran şairi sayır ki, onlardan biri Sistanlı, digəri Həmədanlıdır. Həmədanlı Ruhi əkabirin həcvi ilə məşğul olduğundan Şah Abbasın əmri ilə Yaqub xan tərəfindən dili kəsilib.

Ş.Sami Ruhi Bağdadi haqqında yazır: “X əsr hicri şüərasından olub, əşəri fəvqülada abdar və hələ tərkiyəbəndi qayət məşhur və mötəbərdir. Səyahətə pak çəpə meyl və arizusi bulunmuş olduğundan xeyli diyarı gəzmiş, hətta bir aralıq İstanbula dəxi gəlib bir müddət qalmışdır. Bədə Dərsədətdən Quniyyəyə və oradan Sama gedib 1014 tarixində Şamda vəfat etmişdir.

M. Sürəyya Ruhinin vəfatı ilə bağlı “Şüərayi-əsrədən” İtrinin söylədiyi “Getdi Ruhi Ədəm iqliminə ah” tarixini yazaraq, Ziya Paşanın:

**Uğrasa, Ziya, rahın əgər səmti-İraqə,
Bağdad elinə toğru dəxi əzmi-xuram et.
Adab ilə get rövzəyi-Ruhiyə səlam et –**

deməsini onun Ruhinin qəbrinin yerini bilmədiyi ilə izah edir.

Ziya Paşa “Xərabat”ının müqəddiməsində həmdövrü Hami ilə birgə Ruhini belə yad edir:

**Ruhi ilə Hamiyi-süxənsaz,
Bin şivəvü bin əda, bin avaz.
Çün ikisi də İraqdəndür,..
Əhli-dilü sahibi-süxəndür.**

Və yaxud:

Ruhiyə verən kamali-şöhrət,

**Türkində olan ulu lətafət.
Amma ki, əgər yuca tədqiq,
Səngü gövhərü olunsa təfriq.
Azdır slıxəni-geranbəhayı,
Baqisi əcuzələr duası.**

Gibbi Ziya Paşanın "Xərabat"dakı bu yazdıqlarına münasibəti maraqlıdır. O, Ziya Paşanın Ruhinin Hamiyə "heç də xoş olmayan tay tutmasını" tənqid edir. Bunun hər ikisinin İraqda doğulması ilə əlaqəliliyini, sözügedən bölgədə yaşayan bütün insanların təsəvvüfə və şeirə meyilli olduqlarını qəbul etmə belə...

Yalnız yaradıcılığı ilə deyil, həm də şəxsiyyəti ilə diqqəti cəlb edən Ruhi Bağdadiyə maraq isə məhz XX əsrin ortalarından artmışdı. Türk ədəbiyyat tarixinin tədqiqatçılarından Kocatürkün, Banarlının, xüsusilə Gölpınarlıının tədqiqatları, əlyazma mənbələrinə müraciəti, bir qədər genişliyi və nisbətən obyektivliyi ilə daha qiymətlidir. Bunu Banarlının "Rəsmli türk ədəbiyyatı tarixi", Gölpınarlıının "Nəsimi-Üsuli-Ruhi", Kocatürkün "Türk ədəbiyyatı tarixi", Kabaklıının "Türk ədəbiyyatı", Timurtaşın "Tarix içində, türk ədəbiyyatı" əsərlərində müşahidə edirik.

Türk klassikləri seriyasının 1954-cü ildə nəşr olunmuş 24-cü sayı Abdülbakı Gölpınarlıının "Nəsimi-Üsuli-Ruhi" adlanan 127 səhifəlik kitabıdır. Ümumiyyətlə, XVI-XVII yüzilliklər türk ədəbiyyatında, bu dövrün görkəmli sənətkarlarından danışılan qaynaqlarda Ruhinin də adı yad edilməkdədir.

Avropa müəlliflərindən Hammer və Gibb Osmanlı ədəbiyyatına həsr etdikləri tanınmış əsərlərində bağdadlı Ruhiyə diqqət yetirmişlər. Hammer Riyazi və Riza təzkirələrindəki məlumatları verməkdən uzağa getməmişdir. E.J.Vilkinson Gibb Ruhini zamanın ən yaxşı şairlərindən sayır. Əsasən Əhdinin və Hammerin andığı təzkirələrə istinadən yazdıqlarına söykənərək fikir yürütməklə şairin həyatına nəzər salmışdır. Sufi şeirlərdən tərtiblənmiş bir "Divan"ın varlığından, fəqət tərkibbəndilə şöhrət qazandığından, Bağdad mühitinin bəzi çalarlarını əks etdirən Qitəsindən də söz açmışdır.

E.J.Vilkinson Gibbin ingiliscə yazılmış "Osmanlı şeir tarixi" adlı sözügedən 6 cildlik monumental əsəri Osmanlı dövlətinin qurulmasının 700 illiyi münasibətilə Ali Çavuşoğlu tərəfindən türk dilinə tərcümə olunaraq 1999-cu ildə 5 cildə (2 kitab) nəşr edilmişdir.

Keçmiş Sovetlər dönəmində Ruhi Bağdadi irsinə o qədər də maraq göstərilməmişdi. Azərbaycan ədəbiyyatı kitablarında Ruhi Bağdadi haqqında qısa məlumatla kifayətlənilir.

Bizlərdən fərqli olaraq Gürcü alimi E.D.Cavelidzenin "Ruhi Bağdadi" adlı gürcücə monoqrafiyası sovet ideologiyası fonunda yazılmasına baxmayaraq, adından da göründüyü kimi, konkret olaraq şairə həsr edilmişdir.

Sovetlər dövrünün tədqiqatçılarından E.İ.Maştakovanın "Türk ədəbiyyatında satira və yumor tarixindən" kitabının müvafiq bölməsində də Ruhinin tərkibbəndinə xeyli yer ayrılmışdır. E.D.Cavelidzenin və E.İ.Maştakovanın Ruhi Bağdadi haqqında olan bu tədqiqatlarını o dövr üçün çox uğurlu saymaq olar.

Azərbaycanda Ruhi Bağdadi haqqında məlumat yalnız XX əsrin əllinci illərindən sonraya təsadüf edir. Burada Füzuli və Bağdad şairləri haqqında danışılarkən Ruhinin yalnız adı çəkilir.

Pənah Makulunun 1962-ci ildə Bakıda nəşr olunmuş "Ədəbi məlumat cədvəli" kitabında Ruhi təxəllüslü səkkiz şair xatırlanır:

1. Anarcanlı Ruhi (farsdilli);
2. Türkiyəli Ruhi (türkdilli-XVI əsr);
3. Sistanlı Ruhi (farsdilli);
4. Həmədanlı Ruhi (farsdilli);
5. Ruhi Anarcanlı-Azərbaycanlı (farsdilli);
6. Ruhi bağdadi (türkdilli-XVII əsr);
7. Ruhi Şeyxülislam Əli Çələbi oğlu (türkdilli XVII əsr);
8. Ruhi Şəhristanlı (farsdilli -XIX əsr).

Tərtibçi sırada altıncı olan Ruhi Bağdadi ilə əlaqədar məlumatı "Qamsül-əlam" dan götürdüyünü yazıb (15,315).

Türksünaslıqda və Azərbaycanda konkret olaraq dil abidəsi kimi Ruhi Bağdadinin divanına yeganə diqqət yetirən, müraciət edən professor Səmət Əlizadədir. Zamanında Ruhi Bağdadinin, artıq nəzərə çatdırdığımız kimi, Azərbaycanda əlyazmaları, nəşri olmadığından xarici məmləkətlərdən alınan surətləri və hazırlanmış transfonoliterasiyasına tədqiqat obyektini kimi müraciət olunmuşdur. Professor S.Əlizadə "XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili" mövzusunda yazdığı doktorluq dissertasiyasında Ruhi Bağdadi divanını faktiki dil materialları sırasında tədqiq etmişdi.

Əlyazma irsi- yaradıcılığı əsasında isə Azərbaycanda Ruhi Bağdadi ilə bağlı tədqiqatları ilkin olaraq filologiya elmləri doktoru Azadə xanım Musabəyli aparmışdır. Onun "Əlyazma kitabı və XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılmamış problemləri", "Füzuli ədəbi məktəbinin Bağdad davamçılarından biri", "Bağdad ədəbi mühiti və azərbaycanlılar", "Bağdadda yaranan azərbaycandilli abidələr", "Ruhi Bağdadi ilə bağlı bilgilər", "Ruhi Bağdadi" divanı əlyazmalarının tekstoloji tədqiqi", "Füzulidən sonra Bağdadın yetirdiyi ən böyük türk şairi", "Bağdadda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı", "Əlyazma kitabı və XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı: problemlər, araşdırmalar" tədqiqatları vardır. Göstərilən bu əsərlərə qədər Bağdadda doğulmuş bir türk şairi kimi Ruhi Bağdadinin Azərbaycanda yalnız adı məlum idi. Çünki şairin obyektiv tədqiqata səbəb ola biləcək əlyazmaları əldə deyildi. Sankt-Peterburqda bir sıra qiymətli türk əlyazmaları ilə yanaşı Ruhi "Divanı"nın diqqətdən kənar qalmış naməlum nüsxənin üzə çıxarılmasından sonra transfoneliterasiyası və filoloji tədqiqatı da Azadə xanım Musabəyli tərəfindən paralel aparılmışdır.

DRAMATİK ƏSƏRLƏRİN TƏHLİLİNDƏ YENİ TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ

Soltan HÜSEYNOĞLU,
Bakı Avropa liseyinin müəllimi

Dramatik əsərlərin məzmununun öyrədilməsində olduğu kimi (bax: "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi", 2010, №1), təhlilində də fərqli təlim metodlarının və iş növlərinin tətbiqi mümkündür. Aşağıdakı dərslər nümunəsindən bunu görmək olar.

- Mövzu:** C.Cabbarlının «Oqtay Eloğlu» əsərinin təhlili.
Məqsəd: — əsərin ideyasının və bədii xüsusiyyətlərinin mə-nimsənilməsi;
— milli mənafeyin uca tutulması ideyasının aşılınması;
— birgə işləmək bacarığının formalaşdırılması;
— yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi.
İş forması: fərdi iş, qruplarda iş.
Metod, priyom
və iş növləri: müəllimin izahı, müsahibə, əqli hücum, diskussiya, problemin həlli.
Təchizat: — Ədəbiyyat. XI sinif üçün dərslik (müəlliflər: N.Cə-fərov, İ.Həbibbəyli, N.Əliyeva, A.Bakıxanova). B., 2006, səh. 100—104.
— çap materialları (M.Arif. Cəfər Cabbarlının yaradı-cılıq yolu. B., 1956, səh. 72—75; 79—80; Y.Qarayev. Fəciə və qəhrəman. B., 1965, səh. 165—166; R.Əli-yev. C.Cabbarlının yaradıcılıq təkamülü. B., 1989, səh. 52—53, 60—61, 70, 197—201.

Dərsin keçmiş mövzunun sorğusuna həsr olunan mərhələsində məni ən çox maraqlandıran dərslikdəki təhlil materialının necə başa düşülməsi idi. Şagirdlər əsərin əsas konfliktini, Oqtayın daxili böhranları, Firəngizi qətlə yetirməsinin səbəbləri barədə fikir söyləməkdə çətinlik çəkirlər. Dərslikdəki fikirləri («Oqtayda da Aydın da olduğu kimi həqiqətsizlik böhranı görürük. Bu həqiqətsizliyin əsil kökü və səbəbi məhv olan milli idealların və dəyərlərin yerindəki boşluq idi»; «Oqtay saxta saydığı Firəngizi öldürməklə yaddaşının dərinliyindəki həqiqi, idealist və romantik Firəngizi seçir, qəlbindəki Firəngizi daha diri hesab edir. Bu həm də Oqtayın saxta və süni çıxmış idealdan intiqamıdır») xatırladan

şagirdlər onları aydınlaşdırma bilmirlər. Bunun üçün əlavə ədəbiyyata müraciət edilməsi, araşdırmaların aparılması zəruri olur.

Müəllim üçün məlumat

«Oqtay Eloğlu» C.Cabbarlının ən çox mübahisəyə səbəb olan əsərlərindədir. Əsərin janrı, baş qəhrəmanın xarakteri və əməlləri barədə ziddiyyətli, bəzən də birini inkar edən fikirlər, müəllifin özündə qüsurların axtarılması və s. bu gün də davam edir. Marahıdır ki, hər nəsil bu əsər haqqında (və Cabbarlının yaradıcılığı ilə bağlı) öz sözünü deyir və şübhəsiz, gələcəkdə də deyiləcəkdir.

«Oqtay Eloğlu» barədə fərqli fikir söyləyənlər sadə adamlar deyil, ədəbiyyatşünaslığımızın qüdrətli nümayəndələridir. Əgər onlar bu əsərdəki müəyyən məqamlarla bağlı birmənalı, qəti fikir söyləməkdə çətinlik çəkirlərsə, XI sinif şagirdlərinin həmin məqamlara münasibətinə biz xüsusi həssaslıqla yanaşmalıyıq.

«Oqtay Eloğlu» əsərində yazıçının mövqeyini və niyyətini başa düşmək baş qəhrəmanı yaradan sosial-siyasi və tarixi-mədəni səbəbləri anlamaq (bu məsələdə müəyyən fərqlərin həmişə olacağını təbii sayırıq) asan deyil.

Məktəb hansı yolu seçməlidir?

Əsərlə bağlı tədqiqat əsərlərinin bütövlükdə oxudulması mümkün olmadığı kimi, vacib də deyil. Həm də şagirdlərin onlardan aydın və konkret nəticə çıxaracaqlarına ümid bəsləmək doğru olmazdı. Eksperimentin gedişində yoxladığımız variantlardan birinin təsvirini aşağıda veririk. Onun əsasında şagirdlərin özlərinin tədqiqatı dayanır. Lakin şagird tədqiqatının səmərəli olması əsərlə bağlı ən vacib məlumatların öyrənilməsini zəruri etmişdir. Bunun üçün şagirdlərə üç mənbədən (M.Arifin, Y.Qarayevin, R.Əliyevin əsərlərindən) diqqətlə seçilmiş yığcam məlumatla tanış olmaq imkanı yaradılmışdır. Eksperimental siniflərdə şagirdlərə öz fikirlərini müstəqil ifadə etmək, diskussiya aparmaq üçün şərait yaradılmışdır. Əlbəttə, müəllim burada təsvir olunan dərslərə, öz məqsədindən asılı olaraq, yaradıcı yanaşa bilər.

Söhvətmə, problemin qoyuluşu.

Şagirdlər bilirlər ki, birinci dərstdə müəyyənləşdirilmiş tədqiqat sualı ilə bağlı araşdırmalarını davam etdirəcəklər. «Püşkatma» qaydasını tətbiq etməklə hər biri dörd nəfərdən ibarət olan dörd qrup yaradıram. Hər qrup iş vərəqi və yuxarıda göstərilən üç tədqiqat əsərindən seçilmiş səhifələrin çoxaldılmış surətini alır. Qruplar üçün hazırlanmış iş vərəqləri (onlardakı tapşırıqlar və tapşırıqların tələbləri) aşağıdakı məzmununda olmuşdur.

Birinci qrup üçün:

1. Oqtayı öz idealına xəyanətdə günahlandırmaq olarmı?
 - a) Oqtayın əsas ideali nə idi və onun uğrunda necə çarpışdı?
 - b) Bir insan (fərd) kimi Oqtayda hansı zəif cəhətlər var? Onun öz idealından üz döndərməsinin səbəbini bu zəiflikdə axtarmaq olarmı?
 - c) «Milli mənafe uğrunda əzmlə çarpışan Oqtay kimi onlarla ziyalının məqsədlərindən, ideallarından uzaqlaşmalarının səbəbini mühitdən, cəmiyyətdən gələn bəla ilə izah etmək lazımdır» fikrini doğru saymaq olarmı?

ç) «Bir qızın vəfasızlığı Oqtayın öz böyük idealından üz çevirməsinə səbəb olur» fikrini qəbul etmək mümkündürmü?

İkinci qrup üçün:

1. Oqtayın məğlub olmasına səbəb nədir?

a) «Oqtaya qarşı duran qüvvələr güclü olduğu üçün o, məğlub olur» fikrini doğru saymaq olarmı?

b) «Firəngizin «xəyanəti» Oqtayı sarsıtdığına görə idealından üz döndərir, bu isə onun məğlubiyyəti demək idi» fikrini qəbul etmək mümkündürmü?

c) «Oqtay cəmiyyətdən üz döndərir, küsür, bu, onun məğlub olmasının başlıca səbəbi kimi izah olunmalıdır» fikrini doğru hesab etmək olarmı?

ç) «Oqtayın məğlub olmasına səbəb onun təkbaşına mübarizə aparmasıdır» fikri doğru sayıla bilərmi?

Üçüncü qrup üçün:

1. Əsərin əsas konfliktini müəyyənləşdirin. Onun müəllif həlli sizi qane edirmi?

a) «Əsərin əsas konflikti yeniliklə köhnəliyin mübarizəsi üzərində qurulmuşdur» fikri doğrudurmu?

b) «Əsərin əsas konflikti şəxsi münaqişə (Oqtay — Aslan bəy) üzərində qurulmuşdur» fikrini qəbul etmək olarmı? Niyə?

c) «Əsərin əsas konfliktinin qəhrəmanın (Oqtayın) mənəvi böhranı ilə xarici aləm (mühit) arasındakı ziddiyyətdən doğduğunu sübut etmək mümkündürmü?

ç) «Əsərin əsas konflikti burjua cəmiyyəti ilə milli mənafe uğrunda çarpışan həqiqi ziyalıların mübarizəsi üzərində qurulmuşdur» fikrini doğru saymaq olarmı?

Dördüncü qrup üçün:

1. Oqtayın Firəngizi qətlə yetirməsinə haqq qazandırmaq olarmı?

a) «Oqtayın Firəngizi öldürməsi çılgınlığın nəticəsidir» fikrini qəbul etmək olarmı? Niyə?

b) «Oqtay Firəngizi öldürməklə məğlubiyyəti ilə barışır, onun başqa yolu yox idi» fikri doğrudurmu?

c) «Oqtay Firəngizi öldürməklə yaramaz hesab etdiyi mühit və cəmiyyətlə vidalaşır» fikrini sübut etmək mümkündürmü?

ç) Oqtay Firəngizi öldürməklə onu yaramaz mühitin oyuncağına çevrilmək faciəsindən xilas edir» fikrini qəbul etmək olarmı? Niyə?

Tədqiqatın aparılması.

Qrupları zəruri vasitələrlə təchiz etdikdən sonra tədqiqatın aparılmasına ayrılan vaxtı elan edirəm.

Müəllim üçün məlumat

Artıq qeyd olunduğu kimi, «Oqtay Eloğlu» əsərindəki bir çox mətləblərin ciddi fikir ayrılığına səbəb olması onun məktəbdə tədrisini də çətinləşdirir. Bu əsər şagirdlərin ən çox mübahisə və müzakirə etdikləri nümunələrdəndir. O faktı da xatırlatmaq yerinə düşər ki, keçmiş dərslərdəki (müəlliflər: B.Nəbiyev, Ş.Salmanov) təhlil indi istifadə olunan dərslərdəki təhlildən fərqlənir. Bu, müəllimlərin də müəyyən məsələlərlə bağlı tərəddüd etmələrinə səbəb olur. Əsərin gah faciə, gah da pycs adlandırılması, əsərin əsas konfliktinin gah xatırlanması, gah da üstündən sükutla keçilməsi, Oqtay obrazı haqqında tezis şəklində söylənmiş (deməli, açıqlanmamış) fikirlər və s. məktəb təcrübəsindəki vəziyyəti xeyli mürəkkəbləşdirir. Bütün bunlar bir də ona əsas verir ki, şagirdlərin özlərinə bədii mətnlə, ədəbiyyatşünaslıqdakı ən vacib fikirlərlə mükəmməl tanış olmaq imkanı yaradılmalı və onların müstəqil mövqe nümayiş etdirmələrinə səy göstərilməlidir. Unudulmamalıdır ki, bu əsər ideya-məzmununa görə fərqli, ziddiyyətli fikirlərə meydan açır. Deməli, şagirdlərin fərqli, mübahisə doğuran fikir söyləmələrindən çəkinmək lazım deyil. Onların öz mövqelərini necə əsaslandırdıqları, müxtəlif mənbələrdəki fərqli fikirlərə nə cür münasibət bəslədikləri, yoldaşlarının mülahizələrini hansı formada qiymətləndirdikləri diqqət mərkəzində dayanmalıdır.

Mövzunun çətinliyi iş vərəqlərindəki bəzi tapşırıqların (və bəndlərin) məzmunca yaxın olmasını tələb etmişdir. Zəif siniflərdə iki qrupa eyni iş vərəqinin verilməsi də mümkündür.

Qruplar müstəqil işləyirlər. Onların fəaliyyətini diqqətlə izləyir, zəruri hallarda bu və ya digər qrupa yardım edir, laqeydlilik göstərən, yaxud işin ümumi ahənginə tabe olmayan şagirdləri intizama dəvət edirəm.

Müəllim üçün məlumat

Kiçik qruplarla iş prosesində özünü, necə deyirlər, işə verməyən, hətta ümumi işə mane olan şagirdlər də olur. Onları əvvəlcə məzəmmət edirəm, bunun köməyi olmayanda qrupdan ayıraraq fərdi tapşırıq üzərində işlədirəm. Yoldaşlarından ayrı düşən belə şagirdlər sonrakı dərslərdə intizamsızlıq etməməyə çalışırlar.

Qruplar tədqiqatlarını fərqli şəkildə — müxtəlif **metod, priyom** və iş **növlərindən** istifadə etməklə (müzakirə, diskussiya və tədqiqatın müxtəlif variantları bütün qrupların fəaliyyətində özünü göstərir) aparırlar. Oxucuların təsəvvürünün konkretləşməsi üçün nümunələri təqdim edirik.

Birinci qrupun üzvləri ilk növbədə tapşırığı icra etməyə nə dərəcədə hazır olduqlarını müəyyənləşdirirlər. Qrupdaxili fikir mübadiləsindən sonra belə nəticəyə gəlirlər ki, tapşırığın birinci və sonuncu bəndlərinə qənaətbəxş cavab hazırlamaq onlar üçün çətin olmayacaq. Lakin bu, tapşırığa («Oqtayı öz idealına xəyanətdə günahlandırmaq olarmı?») əsaslandırılmış cavab vermək üçün kifayət deyil. Şagirdlər onlara təqdim olunmuş çap materiallarının öyrənilməsinin zəruri olduğunu anlayırlar. Əlavə ədəbiyyatla tanışlıq fərdi qaydada olur, müxtəlif mənbələrdəki oxşar və fərqli fikirlər müəyyənləşdirilir, qeydlər götürülür, sitatlar seçilir. Yenidən fikir mübadiləsi aparılır, öyrənilənlər müzakirə edilir, onlara münasibət bildirilir. Sonra tapşırığın tələblərinə ardıcıl olaraq cavab yazılır. Və bu prosesdə qrupun bütün üzvləri fəal iştirak edir, hər kəs

tutarlı fikir söyləməyə, ümumi işə daha çox fayda verməyə səy göstərir. Dərs («Oqtay Eloğlu» əsərinin tədrisinə ayrılan üçüncü saat) bütövlükdə tədqiqatın aparılmasına həsr olursa da, vaxt qıtlığı və digər çatışmazlıqlar özünü göstərir. **Digər çatışmazlıqlar** cavablardakı kəm – kəsirlərdir.

Müəllim üçün məlumat

Əlavə ədəbiyyatdan seçilərək şagirdlərə təqdim olunan materiallarda Oqtayın bağlı olduğu mühit və cəmiyyət, onun faciəsinin sosial-siyasi və tarixi kökləri, səbəbləri öz əksini tapmışdır. Həmin materiallar müəyyənləşdirilərkən nəzərdə tutulmuşdur ki, Cabbarlının özünün fikirləri ilə də tanış olan şagirdlər onun qəhrəmanına xeyli dərəcədə aydın mövqedən yanaşacaq, əsaslandırılmış fikir söyləməkdə çətinlik çəkməyəcəklər. Cabbarlının fikirlərinin əsasında dayananlar isə aşağıdakılardır: «Qərb mədəniyyətinin son nailiyyətlərini mənimsəyərək» doğma vətənlərinə qayıdan gənclər «böyük bir həvəslə öz yatmış xalqlarına bahar nəğməsi» oxuyurlar. Qaranlıq mühit isə onları əzir, boğur... Onların «çoxu ümidlərini itirib intihar edir, bəziləri keflilik və ya dəlilik cildinə girir və hər kəsi həqiqət zəhəri ilə acılayır...». Bu gənclər mürəkkəb, ziddiyyətli psixoloji duruma düşüb çabalayırlar. Beləliklə, «şüur ilə hiss, arzu ilə iradə arasında bir uçurum» yaranır, nəticədə **şəxsiyyətin müvazinəti** pozulur... Həqiqət axtarışı və həqiqətsizliyə nifrət bu gəncliyin (deməli, həm də Oqtayın) faciəsinin əsasını təşkil edir.

Şagirdlərə təqdim olunan digər bir mənbə (R.Əliyev. C.Cabbarlının yaradıcılıq təkamülü) yuxarıdakı fikrin məğzini («itirilmiş müvazinət») rədd etmir. Bu mənbədə burjua ideologiyasının saxta dəyərlərinin, altun-kapital hakimiyyətinin yaratdığı **həqiqətsizliyin** doğurduğu faciə ön plana çəkilir. Oqtay («bahar nəğməsi oxuyan») iki tərəfin zərbəsini öz üzərində hiss edir: aşağılar «oyunbaz» olduğu üçün onu ələ salır, anası «yasxanalara» buraxılmır, yuxarılar «it dəftərində adı olmayan», «alçaq yerlərdə» çalışan adam kimi təhqir edir...

Bütün bunlar nəzərə alınanda Oqtayı öz idealına xəyanət etməkdə günahlandırmaq olarmı?

Bəs şagirdlər öz tədqiqatlarında hansı mövqedə dayanırlar? Cavablardakı kəm-kəsirlər nə ilə bağlıdır?

Şagirdlər tapşırığın tələblərinin (bu tələblərin cavablarının aydınlaşdırılması tapşırığın icrası yolunda həlledici addımın atılması deməkdir) hamısına eyni səviyyədə cavab hazırlamaqda çətinlik çəkirlər. Birinci tələbə («Oqtayın əsas ideali nə idi və onun uğrunda necə çarpışırdı?») ələ üçüncü dərs saatında dolğun cavab hazırlanır. Cavab bədii əsərin özündən gətirilən nümunələrlə, əlavə ədəbiyyatdan seçilmiş sitatlarla zəngin olur. Şagirdlər Oqtayın qarşılaşdığı çətinlikləri, onları əzmlə, fədakarlıqla dəf etdiyini anlayaraq, duyaraq şərh edirlər.

Tapşırığın ikinci tələbi («Bir insan (fərd) kimi Oqtayda hansı zəif cəhətlər var? Onun öz idealından üz döndərməsinin səbəbini bu zəiflikdə axtarmaq olarmı?») qrup daxilində ciddi diskussiyaya səbəb olur. Maraqlıdır ki, əlavə ədəbiyyatdan yerinə düşən, tutarlı sitatlar seçən şagirdlər Oqtayda günah axtarmaq mövqeyindən uzaqlaşa bilmirlər. Bu, əlbəttə, yersiz inadkarlıq deyil, buna səbəb təcrübəsizlik və əsərin qayəsinin, müəllif niyyətinin hələ qədərincə dərk edilməməsidir. Bu da maraqlıdır ki, birinci qrupun şagirdləri tapşırığın bu tələbinə, eləcə də üçüncü tələbinə («Milli mənafe uğrunda əzmlə çarpışan Oqtay kimi onlarla ziyalının

məqsədlərindən, ideallarından uzaqlaşmalarının səbəbini mühitdən, cəmiyyətdən gələn bəla ilə izah etmək lazımdır» fikrini doğru saymaq olarmı?) əhatəli və inandırıcı cavab hazırlamağa yaxın olduqlarını bildirir, bunun üçün zamana ehtiyac duyduqlarını israr edirlər.

Mövzunun mürəkkəbliyi, ziddiyyətli fikirlərin çoxluğu uzunmüddətli və əhatəli tədqiqat, ciddi düşüncə tələb edir. Birinci qrupla bağlı xatırladılan vəziyyət digər qruplarda da müşahidə edilir. Üçüncü dərstdə iera olunan işlərdə bir sıra məsələlər açıq qaldığından bütün qruplara tədqiqatın növbəti dərəcəyə qədər davam etdirilməsi təklif olunmuşdur.

Tapşırığın sonuncu — dördüncü bəndinə («Bir qızın vəfasızlığı Oqtayın öz böyük idealından üz çevirməsinə səbəb olur» fikrini qəbul etmək mümkündürmü?) hazırlanan cavabda qrupun bütün üzvləri eyni mövqedən çıxış etmişlər. Onların çıxarıqları nəticə çox maraqlıdır: Oqtay əsil günahkarı doğru müəyyənləşdirir, onu sarsıdan Firəngizin «vəfasızlığı» yox, «üç ildə iki söz deməkdən utanan məsum bir yavrunu qramafonlar kimi söylədən» altın dünyasıdır⁹.

Üçüncü qrupun tapşırığı («Əsərin əsas konfliktini müəyyənləşdirin. Onun müəllif həlli sizi qane edirmi?») daha ciddi axtarış və böyük zəhmət tələb edir.

Müəllim üçün məlumat

Ədəbiyyatşünaslıqda bu məsələyə qeyri-müəyyən münasibət təəccüb doğurur. Necə ola bilər ki, dramatik növə məxsus əsərdən danışsən, onun konfliktini barədə susasan?!

Uzun müddət B.Nəbiyev və Ş.Salmanovun yazdıqları dərsləklə işləyən ədəbiyyat müəllimləri əsərin əsas konfliktini barədə burada da məlumat əldə edə bilmədiklərindən onun izahında fərqli mövqelər tutmuşlar. Təəssüf ki, bu gün məktəblilərin istifadəsində olan dərsləklərdə də məsələ açıq qalmış, konfliktə bir cümlə ilə («Oqtayın mühitlə konfliktini Aydınla nisbətən daha konkretir və daha milli səciyyə daşıyır») kifayətlənmişdir.

Artıq qeyd olunduğu kimi, ədəbiyyatşünaslıqda məsələnin konkret qoyulması və konkret cavabının əks olunması tədqiqatların əksəriyyətində nəzərə çarpmır. Cabbarlı ilə əlaqədar əhatəli tədqiqatdan (M.Arif. Cəfər Cabbarlının yaradıcılıq yolu) oxucu nəticə çıxarır: əsərin başlıca konfliktini burjua-kapitalist cəmiyyəti ilə «tərəqqi mənbəyi» olan gənclərin arasındakı qarşıdurmaya əsaslanır.

Başqa bir tədqiqatda (R.Əliyev. C.Cabbarlının yaradıcılıq təkamülü) məsələyə fərqli yanaşılır; oxucu nəticə çıxarır: faciənin əsas, aparıcı konfliktini baş qəhrəmanın öz daxilindəki, onun fərdi özünüdərkindəki ziddiyyətlə bağlıdır.

Bu məsələ ilə əlaqədar müəllimə «göstəriş» vermək, əlbəttə, doğru olmaz. Eksperimentin gedişində seçdiyimiz yol şagirdlərə geniş müstəqilliyin verilməsi oldu. Əlavə ədəbiyyatla (və deməli, əsərin konfliktini ilə bağlı fərqli fikirlərlə) tanış olan şagirdlər müstəqil qərar qəbul etmiş, əsərin konfliktini ilə bağlı mövqelərini əsaslandırmağa çalışmışlar.

⁹ Tədqiqatlarını üçüncü dərstdən sonra da (ev tapşırığı şəklində) davam etdirən şagirdlər daha irəli getmiş, mühüm mətləbi — «həqiqətsiz» mühitin Oqtay kimilərin «şəxsiyyətinin dağılmasına, ziddiyyətli və qeyri-ardıcıl hala düşməsinə» səbəb olduğunu aydınlaşdırmağa çalışmışlar.

Tədqiqatlarını üçüncü dərəcə saatında tamamlamayan üçüncü qrup növbəti dərəcə qədər mənbələrlə daha ətraflı tanış olmaq, geniş fikir mübadiləsi aparmaq imkanı qazanır¹⁰.

Dördüncü qrup üzərində işlədiyi tapşırığa («Oqtayın Firəngizi qətlə yetirməsinə haqq qazandırmaq olarmı?») üçüncü saat qismən cavab hazırlamış olur.

Müəllim üçün məlumat

Oqtayın Firəngizi qətlə yetirməsi əsər yaranandan bu günə kimi mübahisəyə səbəb olan mətləblərdən biridir. Tədqiqatçılardan bəziləri bu məsələnin əsərin və onun baş qəhrəmanının dərk edilməsində mühüm rol oynadığını qədərincə dəyərləndirə bilməmişlər. Belələri Oqtayın günahının nə dərəcədə olması üzərində baş sındırılmışlar. Qətl hadisəsindən sonra Oqtayın sözlərini misal gətirərək onu, heç olmasa, miləyyon qədər başa düşməyə səsləmişlər. Əslində, buna heç ehtiyac da yoxdur. Şagirdlərə təqdim olunan mənbələrə baxaq. M.Arif Oqtayın Firəngizi öldürməsi barədə danışmadan əvvəl sonrakı fikirləri üçün zəmin hazırlayır: «Danyar bəy Qalaçıxanov Oqtayın çıxışına yol verməmək, onun nüfuzunu qırmaq, ləkələmək üçün rejissora beş yüz manat pul göndərir.

Onsuz da bədbin, ümitsiz və xəstə olan Oqtay tamamilə sarsılır. Böyük səhnə ustası həyatda heç bir çıxış yolu tapmadığı və ruhi müvazinətini itirdiyi üçün çox qəribə iş görür: o vaxtilə Aslan bəyə vəd etdiyi «intişamı» ancaq öz sevimli Firəngizini öldürməklə yerinə yetirir». Bunu çılğınlıq əlaməti kimi qələmə verən M.Arif daha sonra yazır: «Oqtayın bu hərəkətini pisləyənlər qismən haqlıdırlar». Daha sonra isə Oqtayın sözlərini («Yalan deyirlər, mən səni öldürmədim...») xatırladaraq onun özünə bəraət qazandırmaq istəməsindən danışır və oxucusunu buna inandıрмаğa çalışır.

Y.Qarayev özünəqədərki fikirlərlə («...Oqtay bu hərəkəti ilə aslan bəylərin əlində bir oyunaq olan «real» Firəngizi «ideal» Firəngizə çevirmək istəyir, çünki real Firəngiz kölədir, bədbəxt, azad deyildir, Oqtay isə onu azad və xoşbəxt görmək istəyir») razılaşmayaraq aslan bəylərin öz istədiklərini Firəngizin üzərində çoxdan həyata keçirdiklərini göstərir. Onun fikrincə, Oqtay bu məqsəd üçün gecikmişdir. Tənqidçiyə görə, «Firəngiz qətiyyətlə Oqtayın cəbhəsinə keçir. Belə bir vaxtda Oqtayın Firəngizi məhv etməsi, onun həyata keçmiş öz arzusunu məhv etməsi demək deyilmi?». Y.Qarayev belə bir nəticəyə gəlir ki, «Oqtayın intiqamı bəraətsiz qalmışdır. Bu, intiqam deyil, intihardır. Bu, tragik obraz üçün əfədlənməz bir qüsurdur».

Şagirdlərə təqdim olunan digər mənbədə (R.Əliyev) məsələnin qoyuluşu fərqlidir. Tədqiqatçı əsərin sonluğunu realist bir sonluq kimi təhlil etməyi məqbul saymır, çünki «intişam özü romantik təfəkkürdə mümkündür». Əsərin sonluğunun romantik məntiqlə yazıldığını göstərən R.Əliyev nəticə çıxarır: «Oqtayın Firəngizi öldürməsi Firəngizdən daha çox Oqtayın öz taleyini tamamlayan bir faktır. Bununla Cabbarlı Firəngizin taleyini tamamlamaqdan çox Oqtayın faciəsini qətiləşdirir, dərinləşdirir, bir növ Oqtay mövzusunə, onun taleyinə nöqtə qoyur».

Şagirdləri daha çox cəlb edən də məhz bu sonuncu fikir olur. Lakin istər məzmunun mənimsənilməsi, istərsə də tədqiqatın ilk mərhələlərində şagirdlərdə tərəddüd, birtərəfli mülahizələr hələ az olmur. Maraqlıdır ki,

¹⁰ Növbəti dərəcədə («Qazanılmış biliklərin mübadiləsi» mərhələsində) üçüncü qrupun üzvləri maraqlı və xeyli dərəcədə əsaslandırılmış mövqelərini açıqlayırlar. Bu qrup Oqtayın həqiqət axtarışları ilə bağlı əzablı çırpıntılarını, daxilində ziddiyyətlərin yaranmasına həqiqətsizlik girdabına yuvarlanmış mühitin təsirini aydınlaşdırmaqda çətinlik çəkmirlər. Maraqlıdır ki, bu qrup «Oqtay Eloğlu»nun konfliktli ilə bağlı mənbələrdən birinə — R.Əliyevin fikirlərinə önəm vermişdir.

məzmunun öyrənilməsi prosesində şagirdlər xoşbəxt sonluq arzulaırlar; Oqtayla Firəngizin milli teatr yaratmaq uğrunda birgə mübarizəyə başlaya biləcəklərinin mümkünlüyü barədə danışırlar. Altun dünyasının bu «təzə qüvvənin» qarşısında daha dərin uçurum yaradacağını anlayan şagirdlər başqa çıxış yolu axtarırlar. Hətta belə bir variant meydana çıxır: Aslan bəyin, yaxud Danyar bəyin pulla tutduqları muzdlu qatilin tamaşa zamanı Oqtayı qətlə yetirməsi məsələnin həlli baxımından necə olardı? Tədqiqatlarını davam etdiərn şagirdlər dördüncü dərstdə («Qazanılmış biliklərin mübadiləsi» mərhələsində) etiraf etməli olurlar ki, bu, Firəngizin ölüm səhnəsinin yaratdığı effekti yarada bilməzdi və Oqtayla altun dünyası arasındakı çəkişmə birtərəfli həll olunardı. Deməli, Firəngiz ölməli idi. Bunu əsərin ruhu, məntiqi, ideya-bədii pafosu tələb edir. Oqtay çirkin, eybəcər, həqiqətsizliyi özünə bayraq edən saxta dünya ilə üzülüşməli, vidalaşmalı idi, lakin özü üçün əziz olanı — Firəngizi onun pəncəsində qoymağı («Mən mənəviyyatımda bir ideal olaraq yaradıb gizlədiyim mini-mini bir məxluqu qara torpaqlarda sürünəcək qədər rəzil olan bu həşərat içində görmək istəmirəm») ağına sığışdıra bilmir. Şagirdlər Oqtayın hər cümləsini, hər kəlməsini təhlil edir, onun keçirdiyi psixoloji-hissi halı anlamağa çalışır və maraqlı nəticələr çıxarırlar. Oqtayın (Karlın) Firəngizə (Amaliyaya) dediyi sözlərə («Çəkil! Mən arzularını idarə etməyi bacarmayan, özünü dolandırmaq üçün özündə qüvvət tapmayan zavallı, gülünc bir məxluqa əl açmaq istəmirəm. Aldanırsan, mən bu kiçik intiqamdan çox yüksəyəm») diqqət çəkən şagirdlər qətl hadisəsinin onun «çilğınlığı», «xəstə», «ümitsiz», «çixış yolu tapa bilməməsi», «ruhi müvazinətini itirməsi» ilə izah olunmasına etiraz edirlər. Şagirdlərin fikrincə, Oqtayın atdığı bu addım «kiçik intiqam» hissi deyil və Firəngizin, sadəcə olaraq, fiziki yoxluğuna hesablanmamışdır. Oqtayın atdığı bu addım, həm də gözlənilməz deyil, təsadüfi sayıla bilməz, əksinə, baş qəhrəmanın həqiqətsizlikdən, heçlikdən uzaq olmaq prinsipinə tam uyğundur və o, «ideal olaraq mənəviyyatında» yaratdığı «mini-mini bir məxluqu» — Firəngizi öldürərək yaşatmağa üstünlük verir.

Bu qətl hadisəsi ilə Oqtayın özü də «ölür», axtarışlarına, iztirablarına və həyatına son qoyulur. Oqtayın fiziki məhvinin təsvirindənsə, bu sonluq daha güclü olub baş qəhrəmanın mövqeyini, qəbul edə bilmədiyini mühitlə heç vaxt barışa bilməyəcəyini nümayiş etdirir və təsdiq edir.

Dördüncü qrupun təqdimatındakı sonuncu məqam bütün sinfi düşündürdü; şagirdlər Şeyx Sənanla Xumarın ölüm səhnəsini «Oqtay Eloğlu»nun finalı ilə müqayisə etdilər.

Qiymətləndirmə.

Qrupların fəaliyyətini aşağıdakı meyar cədvəli əsasında qiymətləndirirəm.

Meyar	Tapşırığı yerinə yetirir	Öz fikirlərini aydın ifadə edir	Müzakirədə iştirak edir	Yoldaşlarını dinləyir və suallar verir	Nəticə
-------	--------------------------	---------------------------------	-------------------------	--	--------

Qruplar					
I					
II					
III					
IV					

Tədqiqatın davam etdirilməsi üçüncü dərsin ev tapşırığı kimi verildi.

Şagirdlər sonuncu – **dördüncü** dərse əlavə ədəbiyyatla daha əhatəli tanış olmaqla, tədqiqatlarını dərinləşdirməklə gəlirlər. Birbaşa dərsin növbəti mərhələsinə (üçüncü dərstdən qalmış «Qazanılmış biliklərin mübadiləsi»nə) keçilir. Bu dərslər eksperimental siniflərdə aparılan digər dərslərdən fərqlənir. Şagird tədqiqatının vaxt baxımından xeyli çəkməsi, tapşırıqlardan bəzilərinin məzmunca yaxın olması qrupların bir-birlərinin işi barədə xeyli dərəcədə aydın təsəvvürə malik olmalarına imkan yaratmış olur. Elə buna görə də, bu və ya digər qrupun təqdimatı zamanı sualların verilməsi ciddi mübahisə, diskussiya ilə müşayiət olunur. Buna mane olmuram. Sinifdə açıq-aşkar hiss olunur ki, təqdimatda yenilik, tanış olmayan mülahizələr səslənəndə dinləmə çox fəal olur.

Dərslərin növbəti mərhələsi də canlı keçir.

Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması.

Əvvəlki mərhələ nə qədər səmərəli keçsə də, ayrı-ayrı qrupların çıxardıqları nəticələrin əlaqələndirilməsinə və ümumiləşdirilməsinə, mövqelərin yaxınlaşdırılmasına, mülahizələrdəki kəm-kəsirlərin ortadan qaldırılmasına ehtiyac duyulur və bu, tədqiqat sualına həqiqi, dolğun cavabın tapılmasına addım-addım yaxınlaşdırır. Müzakirənin səmərəli təşkili üçün hazırladığım istiqamətləndirici suallardan mühüm hesab etdiklərim aşağıdakılardır:

1. Səriştəsiz adamlarla tamaşa hazırlayan, addımbaşı təhqirlərlə, çətinlik və maneələrlə üzləşən Oqtayda məqsədinə çatacağına inam nədən qaynaqlanır?

2. Oqtayın «İyirminci əsrin təkamülünə qarşı bu yazıq xalqı tək buraxıb qaçmağı kim özünə layiq bilirsə bilsin, mən bilmirəm» sözləri onu necə səciyyələndirir?

3. Oqtay Səməd bəyin məsləhətinə əməl edib qazanclı vəzifəyə getsəydi, ona münasibətiniz dəyişərdimi? Niyə?

4. «Milli mənafeyi hər şeydən uca tutan Oqtayın altun dünyasının saxta dəyərləri ilə üz-üzə gəlməsi onun daxilində ziddiyyətin yaranmasına səbəb olur» fikrini doğru saymaq olarmı? Niyə?

5. Qardaşının tələblərinə əməl edən Firəngizə haqq qazandırmaq olarmı? Niyə?

6. «Oqtayın Firəngizi qətlə yetirməsi əsərin ideya-bədii pafosundan irəli gəlir və baş qəhrəmanın taleyinin həlli baxımından məntiqlidir» fikrini qəbul etmək olarmı? Niyə?

Aydındır ki, müzakirə məqsədilə verilən suallardan bəziləri birinci, digərləri ikinci, yaxud üçüncü və ya dördüncü qrup üçün doğmadır. Müşahidələr göstərir ki, hər qrup özü üçün «doğma» olan sualda daha fəal olur, digər qrupları məlumatlandırmağa, yaxud inandıрмаğa xüsusi səy göstərir. Buna təbii baxıram, lakin iş ümumən səmərəli təşkil ediləndə qrupların hamısı «doğma» olmayan suallara cavab verilməsində fəallıq göstərir. Bu, uğur deməkdir, səmərəli nəticənin əldə olunması deməkdir.

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması.

«Oqtay Eloğlu» əsərinin tədrisinə həsr olunan eksperimental dərslər çox gərgin axtarışlar, ciddi, davamlı mübahisələr zəminində keçmişdir. Onların bəzilərinə mənim yekun sözü deməyimə ehtiyac duymayan şagirdlər aşır-daşır fikirlərini nəticə şəklində salaraq çatdırır, gəldikləri qənaəti tədqiqat sualının tələbi ilə müqayisə edirlər. Dərslərin bəzilərinə isə («Nəticənin çıxarılması...» mərhələsində) şagirdlərin çıxardıqları nəticələri sadalamalarına imkan vermir, digər eksperimental dərslərdə müşahidə etmədikləri yol seçirəm; tədqiqat sualını xatırladır, «keçdikləri uzun yolu» — əsərin məzmununun öyrənilməsi, təhlili və təhlil dərslərində apardıqları tədqiqatları bir daha xəyalən yaşamağı tövsiyə edir, məsləhətləşməyi, sonra isə ümumiləşdirilmiş fikir söyləməyi xahiş edirəm. Bu, şagirdləri daha diqqətli və məsuliyyətli olmağa sövq edir. Məsləhətləşmə, əslində nəticələrin çıxarılması, fikirlərdə durulaşmanın gətməsi şəklində baş verir. Bu prosesə müdaxilə etmirəm. Sınıfın müəyyənləşdirdiyi iki şagird yekun fikri şərh edir. Marafılı mənzərə ilə qarşılaşırım; eksperimental siniflərin, demək olar, hamısında şagirdlər birinci dərstdə irəli sürdükləri fərziyyələrə indi ehtiyatla, tərəddüdlə, bəziləri isə açıq-aşkar inamsızlıqla yanaşır. Tədqiqat sualı («Hər bir vətəndaş milli mənafeyi şəxsi mənafeyindən həmişə üstün tuta bilərmi?») ilə bağlı fərziyyələrin əksəriyyətində qeydsiz-şərtsiz müsbət fikir eşidilmişdir. İndi şagirdlərin vaxtilə dedikləri fərziyyələrə ehtiyatla yanaşmalarına səbəb nədir?

«Oqtay Eloğlu»nun mükəmməl öyrənilməsi şagirdlərin əksəriyyətində belə bir fikir formalaşdırır ki, milli mənafeyin şəxsi mənafedən üstün tutulması, əlbəttə, vacibdir və bu, həqiqi vətənpərvərin məqsədi, amalı olmalıdır. Lakin bu, «həqiqi vətənpərvərə» həmişə müyəssər ola bilərmi? Xalqını sevən hər bir insan («vətəndaş») həmişə və müxtəlif şəraitdə qarşılaşdığı çətinlikləri dəf etməyə qabildirmi?

Marafılıdır ki, şagirdlər tədqiqat sualındakı «şəxsi mənafe» sözünü çox az xatırladırlar. Onları ən çox düşündürən, ümumiyyətlə, insan (fərd) üçün əlverişli şəraitin (mühitin) olması məsələsidir. Şagirdlərin fikrinə, məsələn, vətənin taleyi, müdafiəsi ilə bağlı hər bir vətəndaş hər cür şəxsi mənafeyinə, arzu və istəyinə qarşı çıxmalı, onları unutmamalıdır. Lakin insan həyatda heç də həmişə milli mənafeyin tələblərinə uyğun hərəkət edə bilmir. Bu, «çox vaxt insanın özündən asılı olmur», «həyat bunu tələb edir», «insanı məcbur edirlər» və s. və i.a. mülahizələr şagirdlərin dilindən ardıcıl eşidilir.

Fərqli mülahizələr də səslənir. Şagirdlərin bir qisminin fikrinə, milli mənafeyi «həmişə» üstün tutmaq mümkündür. Bunun üçün çox şeyi, hətta bəzən həyatını da qurban verməlisən.

Birtərəfli, əsaslandırılmamış, subyektiv fikirlər məni qorxutmur. Bu, uşaqların-məktəblilərin mülahizələridir. Bu qəbildən olan fikirlərin üzərinə dönə-dönə qayıdacağıq, üstəlik həyat təcrübəsi zənginləşən şagirdlər mülahizələrini hələ çox götür-qoy edəcək, dediklərinin bəsit, birtərəfli olduğunu etiraf edəcəklər.

Qiymətləndirməni iki formada — fərdi və qruplar üzrə həyata keçirirəm. Həm üçüncü, həm də dördüncü dərslərdə müstəqil cavabları, xüsusi fəallığı ilə seçilən şagirdləri yüksək qiymətləndirirəm. Qrup işinin qiymətləndirilməsində isə aşağıdakı meyar cədvəlindən istifadə edirəm:

Meyarlar	Baş qəhrəmanı səciyyələndirməyi, əməllərinə qiymət verməyi bacarırlar				Əsərdəki digər surətlərə əsaslandırılmış qiymət verməyi bacarırlar				Əsərin əsas konfliktini müəyyən-ləşdirməyi və əsaslan-dırılmış fikir söyləməyi bacarırlar				Kollektivdə işləməyi bacar-dıqlarını nümayiş et-dirirlər			Digər qrupların işlərinin qiymətləndirilməsində fəallıq göstərirlər		
	I zəif	II orta	III yaxşı	IV əla	I zəif	II orta	III yaxşı	IV əla	I zəif	II orta	III yaxşı	IV əla	I zəif	II orta	III yaxşı	IV əla		
1.																		
2.																		
3.																		
4.																		

Qiymətləndirmə hər qrafada «+», «—» işarələri qoymaqla nəzərə çarpdırılır.

Yaradıcı tətbiqetmə:

Ev tapşırığı:

1. «Oqtay Eloğlu» mənə nə öyrətdi» mövzusunda esse yazmaq.
2. «Milli teatrımızın ilk məşhur aktyorları» mövzusunda məruzə hazırlamaq.

Şagirdlər öz istəklərindən asılı olaraq tapşırığın birini seçir və işləyirlər.

X SİNİFDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ (II məqalə)

Akif MƏMMƏDOV,
Bakı Slavyan Universitetinin dosenti

“Azərbaycan dilinin quruluşu” bölməsinin tədrisi

X-XI siniflərdə yeni mövzuların öyrədilməsi ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin sistemə salınması, ümumiləşdirilir və yeni məlumatlarla zənginləşdirilir. Bəzi müəllimlər bu bölmənin tədrisinə dilçiliyin ayrı-ayrı sahələrinə dair aşağı siniflərdə (V-IX) verilən biliklərin təkrarı kimi yanaşır. Proqram və dərsləri diqqətlə öyrəndikdə isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, burada bir çox yeni bilik və bacarıqların da verilməsinin vacibliyi üzə çıxır.

X sinifdə dilçilik sahələrindən **fonetika** və **leksikaya** dair keçilmişlər sistemə salınır və dərinləşdirilir (Digər sahələr XI sinifə saxlanılır). Bu məqsədlə 7 dərslər ayrılır. Qabaqcıl müəllimlər bu saatları təxminən aşağıdakı qaydada planlaşdırırlar:

- 1) Fonetika. Səs dil vahidi kimi. Nitq səsələrinin məna yarada bilməsi. Fonem – 1 saat.
- 2) Azərbaycan dilində vurğu – 1 saat.
- 3) İntonasiya – 1 saat.
- 4) Söz əsas dil vahidi kimi. Sözün mənaları – 1 saat.
- 5) Dilin lüğət tərkibində tarixi dəyişikliklər. Ümumişlək və ümumişlək olmayan sözlər – 1 saat.
- 6) Əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər – 1 saat.
- 7) Frazеoloji vahidlər. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı – 1 saat.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, aşağıdakı mövzuların dərslərdə göstərilən ardıcılıqla yerləşdirilməsi tədris zamanı müəyyən çətinliklər yaradır: 1) “Dilin lüğət tərkibində tarixi dəyişikliklər”. 2) “Əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər”. 3) “Ümumişlək və ümumişlək olmayan sözlər”. Göründüyü kimi, birinci və üçüncü mövzular bir-biri ilə daha çox bağlıdır. Belə ki, dərslərdə birinci mövzuda dilin lüğət fondu ilə lüğət tərkibi, fəal və passiv leksika haqqında məlumat verilir. Məlumdur ki, 3-cü mövzuda haqqında söhbət gedən ümumişlək və ümumişlək olmayan sözlər ifadəsi elə fəal və passiv leksika deməkdir. Passiv leksikaya köhnəlmiş sözlər və neologizmlərlə yanaşı, 3-cü mövzuda şərh olunan dialekt sözləri və terminlər də daxildir. Bu elmi və metodiki cəhəti nəzərə alaraq, yuxarıdakı planlaşdırmada **təklif edirik** ki, əvvəl “Dilin lüğət tərkibində tarixi dəyişikliklər”, sonra “Ümumişlək və ümumişlək olmayan sözlər” mövzusu öyrədsin.

Bu bölmənin tədrisinə başlarkən müəllim ilkin olaraq fonetika və leksikaya dair V sinifdə verilmiş bilik, bacarıq və vərdislərin həcmi müəyyənləşdirməlidir. Bu, müəllimə nələri təkrar etməyi və sistemə salmağı, hansı yeni məlumatların verilməli olduğunu təyin etməyə yardımçı olacaq. Qabaqcıl müəllimlər bölmənin tədrisinə başlamazdan bir neçə dərslər əvvəl şagirdlərə tapşırıq ki, V sinfin dərslərindən “**Fonetika**” bölməsinə təkrar etsinlər. Elə birinci dərslərdə müəllim *frontal sorğu* ilə bölməyə dair əvvəllər verilmiş bilik və bacarıqları sistemə salır. Buna çox vaxt ayırmağa ehtiyac yoxdur. Çünki dərslərinin başlanğıcında “V-IX siniflərdə keçilmişlərin təkrarı” bölməsinə tədris edərəkən problemlə bağlı müəyyən işlər görülmüşdür. Sorğu zamanı yaxşı olar ki, daha çox fonetikaya dair *praktik bacarıqların* sistemə salınmasına vaxt ayrılсын: səs və hərf, orfoqrafik və orfoepik qaydalara dair suallar verilsin və çalışmalar işlədilsin. Dərslərdə bu saat üçün nəzərdə tutulan 9 çalışmanın 8-i elə bu məqsədi güdür. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, müəllim dərslərdəki çalışmalara yaradıcı yanaşmalı, yeri gəldikdə dəyişikliklər və əlavələr etməlidir. Məsələn: 88-ci çalışmada şagirdlər verilmiş sözlərdən neçəsində səsələrin sayının

hərflərin sayından çox olduğunu tapmalıdır. Şagirdlər *Faiq, şeir, üzvlük, üzrlü, hökmdar* sözlərini seçirlər. Müəllim şagirdlərdən əlavə olaraq tələb edə bilər ki, bu sözlərin düzgün tələffüz formasını göstərsinlər və onun hansı orfoepik qaydaya görə belə deyildiyini şərh etsinlər. Məsələn, şagird “Faiq” sözünün [fayiq], şeir sözünün [şeyir] şəklində deyildiyini söyləyir və qeyd edir ki, əgər sözdə iki müxtəlifcinsli sait yanaşı yazılırsa, bunların arasında bəzən [y] samiti tələffüz edilir. Yaxud “hökmdar” sözü aşağıdakı orfoepik qaydaya görə [hökümdar] kimi deyilir: “Müxtəlifcinsli qoşa samitlə bitən *məkr, qəsb, zülm, hökm* və s. tipli təkhecalı sözlərə samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda tələffüz zamanı kökdəki iki samit arasına, ya da köklə şəkilçi arasına qapalı saitlərdən biri əlavə olunur: *qəsbkar* [qəsbkar], *zülmkar* [zülmkar] və s.” Bu çalışmada əks göstəriciyə - səslərinin sayı hərflərinin sayından az olan sözlərə aid cəmi bir nümunə var (neftçi). Yaxşı olar ki, müəllim bu tipli sözləri də (*müasir, səlahiyyət, sərbəstlik, şüur* və s.) mətnə əlavə etsin və onlar üzərində iş aparsın. 89-cu çalışmada səslərinin sayı hərflərinin sayından az olan sözləri tapmaq tələb olunur. Müəllim tapşırığın şərtini qismən dəyişə bilər: “Verilmiş sözlərin düzgün tələffüzə oxuyun və dəftərinizdə transkripsiyasını göstərin”. Nəticədə belə bir vəziyyət alınır: Həqiqət [həqi:qət] (bu sözü şagirdlər bəzən adi danışiq tələffüzünə aldanaraq [həqqət] kimi deyirlər), xoşbəxt [xoşbaxt], xasiyyət [xasiyət], cəmiyyət [cəmiyyət], hövsələ [hö:sələ], hovuz (bu sözün Ə.Əfəndizadənin “Orfoqrafiya və orfoepiya lüğəti”ndə (Bakı, 2009) iki cür tələffüzü məqbul sayılır: [hovuz], [ho:uz]), novruz [no:ruz], tövlə [tö:lə], dostluq [dosdux], müasir [ma:sir]. 90-91-ci çalışmalar da sözlərin tələffüz və yazılışına aiddir. 94-cü çalışmada isə fonetik təhlil üçün 6 söz verilmişdir. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, fonetik təhlilə daha çox yazılışı ilə deyilişi fərqlənən sözlər cəlb edilməlidir. Burada 3 sözün deyilişi və yazılışı eynidir: peşman, iradə, qovurma. 92-93-cü çalışmalar isə sözlərin vurğusunu müəyyənləşdirməklə bağlıdır. Hər iki çalışma şifahi şəkildə yerinə yetirilsə, daha yaxşıdır. 92-ci çalışmada şagirdlər vurğusu son hecaya düşən sözləri tapırlar (*nəzirə, söyüd, güllük, tirmə, barama, albalı, gümüş*). Ancaq məndəki digər sözlərin (*kamera, qrafika, Asiya*) vurğusu da müəyyənləşdirilməlidir. 92-ci çalışmada verilən sözlər içərisindən vurğusu dəyişməklə mənası dəyişən sözləri seçib (*əyin, gəlin, sərin, bildir, qazma, süzmə*) ayrı-ayrı cümlələrdə işlətmək tələb olunur.

Göründüyü kimi, bu çalışmalar V sinifdə əldə edilənlərin yada salınması üçün nəzərdə tutulmuşdur və şagirdlər onları yerinə yetirərkən çətinlik çəkmirlər. Ancaq bu dərstdə şagirdlərə öyrədilən “fonem” anlayışı onlar üçün yenidir. Burada müəllimin şərhinə ciddi ehtiyac var. Dərsləkdə fonem haqqında iki informasiya var: 1) fonem – sözün mənasını dəyişən səsdür; 2) fonem qeyri-müstəqil dil vahididir. İstər-istəməz bu məlumatlar şagirdlərdə suallar doğurur: Bəs məna fərqi yaratmayan səs varmı? Axı şagirdlər sonu həm kar, həm də cingiltili variantlarda tələffüz olunan sözləri (qanad, çəkiç, pələng və s.), sonu q və k ilə qurtaran iki və çoxhecalı sözlərin son samitinin yerindən asılı olaraq [ğ] və [x], [y] və [y]-nın kar qarşılığı variantlarında tələffüzünü və s. öyrənmişlər. Müəllim şagirdlərin məlum biliklərinə istinad edərək onlara belə bir cədvəl təqdim edir:

d – t	d – t
Murad - [murat]	ud – ut
palıd - [palıt]	ad – at
polad - [polat]	qanad – qanat(maq)
bulud - [bulut]	od – ot

Şagirdlər cədvəldə müşahidə edirlər ki, I sütunda sözlərin son səslərindəki əvəzlənmələr onun mənasına təsir etmir, II sütunda isə mənanın dəyişməsinə səbəb olur. Beləliklə, müəllim II sütunda d və t səslərinin fonem, I sütunda isə **fonem variantı** olduğunu şərh edir. Əlavə olaraq məlumat verir ki, *fonem, heca, söz, şəkilçi, söz birləşməsi, cümlə* dil vahidləridir. Bunlardan bəziləri müstəqil işləyə bilər (söz, cümlə, söz birləşməsi), ona görə də müstəqil dil vahidləri sayılır. Ancaq fonem, heca, şəkilçi müstəqil mənaya malik olmadıqları üçün qeyri-müstəqil dil vahidləri hesab edilir. Yaxşı olar ki, şagirdlərin V sinifdə öyrəndikləri “danışıq səsi” anlayışı ilə “fonem” anlayışı müqayisəli şəkildə

çatdırılsın. Misallar əsasında aydınlaşdırın ki, danışiq səslərinin hamısı sözdə məna fərqi yarada bilmir, həm də danışiq səslərinin müxtəlif çalarları var. Məsələn: *il – ilə – inqilab* sözlərində [i] səsinə diqqət edək; bu səs birinci sözdə adi, ikinci sözdə uzun, sonuncu sözdə isə (ikinci [i]) qısa kəmiyyətdə tələffüz olunur. Və yaxud “otaq” sözünün son səsi şəraitdən asılı olaraq həm [g], həm də [x] kimi deyilir, amma, göründüyü kimi, məna fərqi yaratmır. Bunlar da danışiq səsləridir, ancaq fonem deyil. Deməli, danışiq səsi daha geniş anlayışdır. Bütün fonemlər danışiq səsləridir, ancaq bütün danışiq səsləri fonem deyil. Fonemin məna fərqi yaratması ancaq sözdə reallaşır. Bu sahə ilə məşğul olan alimlər Azərbaycan dilində 33 fonemin olduğunu göstərirlər. Professor Ə.Dəmirçizadə belə hesab edir ki, “Fonemlər – silsiləsi qarşılıqlı cütlükdən ibarətdir... Saitlərdə: açıq saitlər – qapalı saitlər, qalın saitlər – incə saitlər, dodaqlanan saitlər – dodaqlanmayan saitlər və s. Samitlərdə: kar samitlər – cingiltili samitlər... və s.” (Ə.Dəmirçizadə “Müasir Azərbaycan dili”, 1972, səh.36). Müəllim şagirdlərə hələ V sinifdə “Saitlərin qarşılaşdırılması” mövzusu ilə bağlı verilmiş məlumatı yada salır. Göründüyü kimi, fonem haqqında iş apararkən müəllim həm şagirdlərin orfoepik bilik və bacarıqlarını sistemə salır, digər tərəfdən yeni anlayışın (fonemin) şüurlu surətdə dərkinə nail olur.

Müəllimin izahından sonra dərslərdəki nəzəri məlumat oxunur və 96-cı çalışma yerinə yetirilir. Ev tapşırığı kimi şagirdlərə bir neçə sözün fonetik təhlil edilməsini və yuxarıdakı səs qarşılaşdırılmasını nəsərə almaqla bir səsinə (fonemini) dəyişməklə məna fərqi alınan sözlər (al – ol, əl – il, un – ün və s.) yazmağı tapşırmaq olar.

“Vurğu” mövzusunun tədris edərkən müəllim nəzərə almalıdır ki, heca vurğusu haqqında şagirdlər kifayət qədər məlumata sahibdirlər. Bu sahədə öyrənilmişləri frontal sorğu və dil materialı (sözlər) üzərində müşahidə aparmaqla yada salmaq olar. Lakin X sinifdə vurğu ilə bağlı aşağıdakı əlavə məlumatlar verilməli və praktik işlər görülməlidir: a) vurğu qəbul etməyən şəkilçilər, b) məntiqi vurğu, c) həyəcanlı vurğu.

Müşahidələr göstərir ki, hələ V sinifdə bəzi müəllimlər vurğu qəbul etməyən şəkilçiləri öyrətməyə cəhd göstərirlər. Təbii ki, bu cəhd özünü doğrultmur. Çünki şagirdlər morfologiyaları keçmədiklərindən adı çəkilən şəkilçiləri tanımırırlar. Bu sinifdə müəllim daha çox səslənmə ilə bağlı vurğunu müəyyənləşdirmək bacarığı aşılamalıdır. Həm də şagirdlər bilməlidir ki, Azərbaycan dilində vurğu son hecaya düşdüyündən şəkilçi əlavə olunduqca vurğu da sona doğru “hərəkət edir”. Lakin elə şəkilçilər də var ki, vurğu qəbul etmədiyindən sözə əlavə olunduqda vurğu yerini dəyişmir. X sinifdə isə bu şəkilçiləri geniş şəkildə öyrətməyə imkan var. Şəkilçilərin bu cəhətini tədris edərkən fəndaxili əlaqəyə də geniş şərait yaranır. Belə ki, şagirdlər xəbərlik, fellərdə zaman və şəxs, inkar, zərfdüzəldən və s. şəkilçiləri, idi, imiş, isə hissəciklərinin şəkilçiləşmiş formalarını və s. bir daha yada salmalı olurlar.

Məntiqi və həyəcanlı vurğunu öyrənməkdə şagirdlər o qədər də çətinlik çəkmirlər. Ancaq şagirdlər bilməlidirlər ki, məntiqi vurğu cümləni deyənə (yazanın) məqsədi ilə bağlıdır, o, cümlədəki hansı sözü qabartmaq, dinləyiciyə (oxucuya) xüsusi olaraq çatdırmaq istəyirsə, onu da məntiqi vurğu ilə deyir. Yazılı nitqdə bu, mümkün olmadığından həmin söz (üzv) xəbərdən əvvələ gətirilir. Bəzən yazılı nitqdə məntiqi vurğu düşən söz seçdirmə (kursiv) ilə də verilir. Müəyyən hallarda şagirdlər məntiqi vurğu ilə həyəcanlı vurğunu (**emfatik vurğu** da deyilir) qarışdırırlar. Buna dərslərdəki izah da müəyyən qədər “kömək edir”: “Cümlədəki sözlərdən birinin digərlərinə nisbətən qüvvətli tələffüz olunması zamanı məntiqi vurğu yaranır” (T. Hacıyev, N. Cəfərov, N. Xudiyev “Azərbaycan dili”, X sinif üçün dərslik, 2009, səh.73); “Hiss və həyəcanları ifadə etmək üçün cümlədə, yaxud abzasda sözün, yaxud ifadənin yüksək intonasiya ilə tələffüz olunmasına həyəcanlı vurğu deyilir” (yənə orada, səh.73). Şagird üçün “*qüvvətli tələffüz*” və “*yüksək intonasiya ilə tələffüz*”, demək olar ki, eyni anlayışlardır. İkinci bir tərəfdən, həyəcanlı vurğunu yaradan amil (hiss və həyəcanı ifadə etmək) göstərildiyi halda, bu səbəb məntiqi vurğunun izahında yoxdur. Dilçilik ədəbiyyatında həyəcanlı vurğu “yüksək intonasiya” ilə yox, daha çox “qeyri-adi tonda” tələffüz kimi, səciyyələndirilir (Bax:

Ə.Dəmirçizadə "Müasir Azərbaycan dili", 1972, səh.164; A.Qurbanov "Müasir Azərbaycan ədəbi dili", 1985, səh.98). Ə.Dəmirçizadə yuxarıda sitat gətirdiyimiz fikrinə əlavə edir: "...həyəcanlı vurğu əsasən danışanı həyəcanlandıran mənanın ifadəçisi olan sözdə bir və ya iki səsənin gərgin uzadılmış halda tələffüzü ilə formalaşır" (Göstərilən mənbə, səh.184). "Susmaq" sözünün "susssmaq", "danış" sözünün "danışş" və s. şəkildə tələffüzü nümunə kimi verilir. Deməli, müəllim məntiqi vurğu ilə həyəcanlı vurğunun aşağıdakı fərqlərini şagirdlərə çatdırmalıdır: a) Məntiqi vurğu həmin sözə dinləyicinin diqqətini cəlb etmək məqsədi, həyəcanlı vurğu isə danışanın hiss-həyəcanını ifadə etmək məqsədi daşıyır. b) "Məntiqi vurğu ilə danışan şəxsin əvvəlcədən xüsusiləşmiş halda nəzərdə tutduğu məna ifadə olunur, həyəcanlı vurğu ilə isə daha çox danışmaq prosesində yaranan duyğular, hiss-həyəcan ifadə olunur" (Ə.Dəmirçizadə, göstərilən mənbə, səh.184). c) Məntiqi vurğu ilə deyilən söz qüvvətli tələffüz olunsada, ondakı səslər orfoepik normaya uyğun söylənir, həyəcanlı vurğuda isə söz qeyri-adi, bir növ "yanlış" tələffüz edilir (yuxarıdakı nümunələrə bax). Dərsləkdəki 97 və 98-ci çalışmaları heca vurğusuna, 99-cu çalışma məntiqi vurğuya, 100-cü çalışma isə həyəcanlı vurğuya aid bilik, bacarıq və vərdisləri yoxlamaq və möhkəmləndirmək üçün nəzərdə tutulur.

İntonasiyaya aid şagirdlər X sinfə qədər çoxlu məlumat əldə etmişlər. Ancaq bu informasiyalar ayrı-ayrı mövzularla bağlı olduğundan müəllim indi onları yada salmalı, sistemləşdirməli və dərinləşdirməlidir. Ona görə də yaxşı olar ki, müəllim mövzunun tədrisinə frontal sorğu ilə başlasın. Frontal sorğuda təxminən aşağıdakı suallardan istifadə etmək olar (Suallar şagirdlərə müxtəlif priyomlarla çatdırıla bilər): 1) Nəqli cümlə, sual cümləsi, əmr cümləsi, nida cümləsi cümlənin hansı baxımdan bölgüləridir? 2) Nəqli cümlədə intonasiya necə olurdu? Bəs əmr, sual və nida cümlələrində? 3) Cümlənin yuxarıda sadalanan hər növündə intonasiyanın bir cür üzə çıxmasının səbəbi nədir? 4) Sadalama intonasiyası ifadəsini hansı mövzu ilə bağlı işlədirdik? Həmin intonasiyanı gözləməklə nümunələr söyləyin. 5) Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında, əlavəli üzvlə əlavə arasında hansı intonasiyadan istifadə edilir? Nümunələr deyin. 6) Tabesizlik və tabelilik intonasiyaları nədir? Onlardan harada istifadə olunur? 7) Xitablar hansı intonasiya ilə cümlənin digər üzvlərindən fərqlənirlər? Bəs ara sözlər? 8) Məntiqi vurğuda və həyəcanlı vurğuda intonasiyanın rolu nədən ibarətdir?

Beləliklə, şagirdlər intonasiya ilə bağlı aşağıdakı terminləri, anlayışları, yada salırlar: sadalama intonasiyası, müraciət intonasiyası, tabesizlik və tabelilik intonasiyası, adi intonasiya (nəqli cümlədə), əmr, sual və həyəcanlı intonasiyalar və s. Nəticədə şagirdlərə intonasiyanın səslənmə ilə bağlılığı bir daha aydın olur. Təsədüfi deyil ki, Ə.Dəmirçizadə intonasiyanı (avazlanmanı) "səslənmənin cümlədə hərəkəti" adlandırır (Göstərilən mənbə, səh.165). Dərsləkdə **intonasiya** aşağıdakı hadisələrin məcmuyunu, cəmi kimi təqdim olunur: a) **Nitqin ahəngi**. Buna səsənin tonu da deyilir. Bura səsənin yüksəlməsi və ya alçalması daxildir. b) **Nitqin ritmi** – vurğulu və vurğusuz hecaların nisbəti, növbələşməsi nəzərdə tutulur; c) **Nitqin tempi** və ya **sürəti** – müəyyən vaxt ərzində sürətlə və ya yavaş tələffüz; d) **Nitqin intensivliyi** və ya **gücü** – nəfəsəlinin güclənməsi və ya zəifləməsi; e) **Məntiqi vurğu** (yuxarıda bu barədə bəhs etmişik); f) **Nitqin tembrli** – səsənin rəngarəngliyi, "hər bir səs üçün səciyyəvi olan xüsusi səs keyfiyyəti, səs çaları" ("Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti", IY cvild,2006, səh.278)

Müşahidələr göstərir ki, şagirdlər dərsləkdəki "**intonasiya modalıq bildirir**" fikrini mənimsəməkdə çətinlik çəkirlər. Burada əsas səbəb "modalıq" terminidir. Ona görə də müəllim onun izahına xüsusi fikir verməlidir. Bu söz şagirdlərə "Modal sözlər" mövzusunda (VII sinif) tanışdır. Müəllim modal sözlərin tərifini yada salır. Nəticə çıxarılır ki, modalıq – münasibət ("nitqin məzmununun gerçəkliyə münasibəti") deməkdir. Modal sözlər danışanın (yazanın) ifadə etdiyi fikrə münasibətinin sözlərlə təzahürüdür. Yəni əgər danışan cümlədə "bəlkə", "olsun ki", "deyərsən" sözlərini işlədirsə, onun intonasiyasında bir qətiyyətsizlik, inamsızlıq ifadə olunmalıdır. Ancaq intonasiyadakı modalıq daha geniş mənaya, çalara malikdir. Məsələn, danışan heç bir modal söz işlətməsə də, onun

intonasiyası ifadə etdiyi fikrə necə münasibət bəslədiyini üzə çıxarır. Modallıq subyektiv səciyyə daşıyır. Ona görə də biz əhval-ruhiyyəmizdən, müxtəlif hiss və həyəcanımızdan asılı olaraq eyni cümləni çox müxtəlif çalarlada deyə bilirik, bu da intonasiyada üzə çıxır. Məsələn, hər gün görüşən dostlar "Yaxşıyam" cümləsini əhvallarından asılı olaraq ayrı-ayrı intonasiyada ifadə edə bilirlər. İntonasiyadakı modallıqdandır ki, biz hətta üzünü görmədən səsini eşitdiyimiz adamın kədərli və sevincli olmasını, dediyi fikirdə nə dərəcədə qətiyyətli olduğunu, qorxduğunu və ürəkli danışdığını müəyyən edə bilərik. Beləliklə, intonasiyanın nə qədər zəngin çalarlara məxsus olduğu şagirdlərə bir daha aydın olur. Yaxşı olar ki, "İntonasiya" mövzusunun tədrisində müəllim bədii mətnlərdən geniş istifadə etsin. Bu, şagirdlərə XI sinifdə müxtəlif üslublara aid məlumatların (məsələn, bədiiyin fonetik səviyyədə ifadəsi, məişət üslubunda intonasiyanın daha zəngin çalarlara malik olması və s.) dərinlən öyrənilməsinə kömək edir. Həm də şagirdlər bir daha dərk edirlər ki, bədii əsərin məzmununu, oradakı obrazların xarakterini, nə düşüncülüklerini, hansı hisləri keçirdiklərini bilmədən bədii əsəri ifadəli oxumaq, başqasına düzgün çatdırmaq olmaz.

"İntonasiya"nın tədrisində durğu işarələrini hökmən yada salmaq lazımdır. Çünki bu işarələr tam olmasa da, intonasiyanın yazıda müəyyən ifadəsidir. Ə.Dəmirçizadə yazırdı ki, "durğu mənalı səslənmənin (yəni intonasiyanın – A.M.) bir növüdür". (Yenə orada, səh.168). Əlavə edilməlidir ki, durğu işarələri intonasiyanı tam ifadə edə bilməz. Deyək ki, sonunda nöqtə qoyulan cümlələr saysız-hesabsız intonasiya ilə deyilə bilər, lakin nöqtə ümumi şəkildə həmin cümlədən sonra fasilə etməyin vacibliyini göstərir. Yaxud vergül nitq axınında azacıq fasilənin varlığına işarə etsə də, xitablarda, ara sözlərdə, nidalarda, həmçinin üzlərdə və s. tamam ayrı-ayrı çalarlara malikdir.

Dərsin sonunda müəllim şagirdlərə əzbər bildikləri şeirləri, nəsr parçalarını söyləyə bilər. Çünki əgər şagird bu ədəbi nümunələri öyrənmişdirsə, demək, onların məzmununu da yaxşı bilir. O halda intonasiya da düz alınacaq. Evə dərslikdəki nəzəri məlumatı öyrənməklə yanaşı, 101 və 102-ci çalışmadakı mətnləri ifadəli oxumağı tapşırmaq olar. Təbii ki, mətnlərin ifadəli oxusundan əvvəl şagirdlər oradakı fikir və mülahizələrin mahiyyətini dərk etməlidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, "Dilin quruluşu" bölməsi daxilində X sinifdə fonetika ilə yanaşı, leksikologiyaya dair V sinifdə əldə edilmiş bilik və bacarıqlar da təkrar edilir, dərinləşdirilir. Mövcud proqrama görə bu məqsədlə (leksika və söz yaradıcılığının tədrisinə) 3 saat vaxt ayrılır.

Birinci saatda **sözün əsas dil vahidi olması və sözün mənə cəhətləri** tədris edilir. Şagirdlər artıq bilirlər ki, səs, söz, söz birləşməsi, cümlə və s. dil vahidləri adlanır. Bəs söz niyə digərlərinə nisbətə "əsas dil vahidi" sayılır? Bu, nitqdə sözün daşdığı xüsusi əhəmiyyətlə bağlıdır. Belə ki, sözsüz adlandırma, hərəkəti, əlaməti və s. ifadə etmək mümkün deyil. Danışıq səsləri yalnız sözdə "canlanır", şəkilçilər sözə qoşulduqda onların leksik və ya qrammatik mənə daşdıqları üzə çıxır, söz birləşmələri və cümlə sözlərin işlənməsi ilə formalaşır və s. Beləliklə, dilin quruluşunu öyrənən bütün sahələr məhz sözlə bağlıdır: fonetika sözün səs cəhətini, leksikologiya sözün mənə, mənə və s. cəhətini, morfologiya sözlərin dəyişməsinə, sintaksis isə sözlərin birləşməsinə öyrənir. Deməli, mərkəzdə söz dayanır. V sinifdə şagirdlər öyrənmişlər ki, söz – bir səsdən və ya bir neçə səsdən yaranıb müəyyən mənə bildirən dil vahididir. Sözün mənə cəhətləri barədə (leksik və qrammatik mənə, həqiqi və məcazi mənə, təkmənalı və çoxmənalı sözlər, sözün omonim, sinonim və antonim mənələri) şagirdlər aşağı siniflərdə yetərli məlumata yiyələnmişlər. X sinifdə birinci vəzifə onları təkrar edib sistemə salmaq və və bu əsasda şagirdlərin lüğət ehtiyatını daha da zənginləşdirməkdir. Bu vəzifənin icrasında müəllim aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirməlidir:

a) V sinifdə öyrənilən nəzəri məlumatlar yada salınmalı və müvafiq nümunələr söylənməklə möhkəmləndirilməlidir.

b) İzahlı lüğətlərlə işi genişləndirməklə şagirdlərin söz ehtiyatını zənginləşdirmək. Təbii ki, şagirdlərin söz ehtiyatı V sinifə nisbətən indi daha genişdir. Deməli, sözlərin leksik

mənasının şərhində müəllim söz dairəsini genişləndirməli, hətta digər fənlərdən öyrənilən terminlərin, anlayışların üzərində də iş aparılmalıdır.

e) V sinif şagirdləri qrammatik mətləbi öyrənərkən nitq hissələri, eümlə üzvləri haqqında səthi məlumata malik idilər. İndi isə onlar qrammatikamı daha geniş mənimsəmişlər. Deməli, sözün qrammatik mənasını daha dərinədən şərh edə bilərlər. Müəllim bu faktı nəzərə alsa, həm də qrammatika təkrarlanar.

e) Artıq şagirdlər ədəbiyyat nəzəriyyəsindən məcazın necə yaranmasını, növlərini ətraflı öyrənmişlər. Demək, məcazi mənanın həqiqi mənə ilə bağlılığı, məcazi mənanın həqiqi mənəyə bənzətmə, oxşatma yolu ilə yaranması onlara daha aydındır. Bu həm də təkmənalı və çoxmənalı sözlərin şüurlu dərkinə kömək edir.

d) Müşahidələr göstərir ki, şagirdlər uzun müddət çoxmənalı sözlərlə omonimləri qarışdır salırlar. Dərslikdə bu məsələ geniş şərh edilmiş, onların fərqləri göstərilmişdir. Ancaq dərslikdəki aşağıdakı müddəə üzərində xüsusi iş aparmadıqda yanlış nəticə çıxarılır: "Dilimizdə eü sözlərə də rast gəlinir ki, həmin sözlər həm çoxmənalı, həm də omonim ola bilər" (dərslik, səh.80). Şagirdlər eü başa düşürlər ki, eyni söz həm çoxmənalı, həm də omonim olur. Əslində isə sözün neçə omonim mənası varsa, o qədər də söz var. Deyək ki, "yar" – dost, sevgili mənasında bir söz, "yar"(maq) mənasında başqa bir sözdür. Burada söhbət iki sözdən gedə bilər. Onlardan biri və ya hər biri ayrı-ayrılıqda çoxmənalı ola bilər, yəni məcazi mənada da işlənər. Məsələn, "yar"maq feli "ürəyim yarıldı" ifadəsində məcazi mənadadır. Deməli, birinci söz (yar – sevgili) təkmənalı, ikinci söz isə ("yar"maq) çoxmənalıdır.

a) Müəllim diqqətli olmalıdır ki, sinonimlərlə yaxın mənalı sözlər qarışdırılmasın. X sinif dərsliyində sinonimlərə belə tərif verilir: "Yazılışı və deyilişi müxtəlif olan, lakin eyni və ya yaxın mənalı (fərqləndirmə mənimdir - A.M.) bildirən sözlərə sinonimlər deyilir" (səh.81). Əslində sinonimlər eyni məfhumu, anlayışı ifadə edirlər, lakin onlarda eyni leksik mənanın müxtəlif çalarları ola bilər. Deyək ki, ürək – qəlb – könül sözlərinin leksik mənası eynidir, lakin "ürək" – daha çox ümumişlək, fizioloji çalar, "qəlb" və "könül" sözləri poetik, mənəvi çalar ifadə edir. Yaxın mənalı sözlər isə eyni anlayışı bildirmir. Məsələn, "dost" və "tanış" sözləri mənaəca yaxın olsalar da, eyni leksik məna bildirmirlər.

Müəllim "Sözün mənalı" mövzusunı öyrədərkən yuxarıda sadaladıqlarımızla (onlar aşağı sinifdə öyrənilənlərin sistemə salınmasıdır) yanaşı, şagirdlərə yeni anlayışlar, yeni məlumatlar da verməklə mövcud biliyi dərinləşdirir. Məsələn, şagirdlər həqiqi mənanın **dominant məna** da adlandırıldığı öyrənirlər. Dərsliyin 80-ci səhifəsində omonimlərə çox oxşayan anlayışların əslində omonim olmadıqları göstərilir və bunlar sadalanır. Burada adları çəkilməsə də, **omograf** (eyni cür yazılıb, vurğularına görə fərqlənən sözlər: gəlin – gəlin və s.), **omofon** (yazılışı, tələffüzü eyni, lakin başlanğıc formaları müxtəlif olan, yəni qrammatik şəkildələrin vasitəsilə eyni cür səslənən sözlər: qovaq – qovaq, yataq – yataq və s.), **omofon** (səslənməsinə görə eyni, yazılışı fərqli olan sözlər: mətn – mətin, hər ikisi [mətin] tələffüz olunur, açdı – aşdı, hər ikisi [aşdı] kimi tələffüz edilir və s.) haqqında da məlumat əldə edirlər. Müəllim bura leksik omonimlərdən fərqlənən və şagirdlərə yaxşı tanış olan **qrammatik omonimləri** da daxil edə bilər. Çünki bəzən şagirdlər bir neçə köməkçi nitq hissəsi kimi (*ki* - ədat, bağlayıcı; *yəni* - ədat, bağlayıcı və s.), həm köməkçi nitq hissəsi, həm də əsas nitq hissəsi kimi (*gör* – fel, ədat, *doğrusu* – sifət, modal söz və s.) işənən sözləri də yanlış olaraq omonim (leksik omonim) hesab edirlər.

"**Dilin lüğət tərkibindəki tarixi dəyişikliklər. Ümumişlək və ümumişlək olmayan sözlər**" mövzularının tədrisinə, bizzə, bir dərs saati ayırmaq kifayətdir. Çünki bu mövzularla bağlı da bir çox məlumatlar artıq V sinifdən şagirdlərə tanışdır. Ancaq bu məlumatları genişləndirmək və bir çox yeni anlayışlarla zənginləşdirmək üçün indi müəllimin əlində xeyli imkan var. Dilin lüğət tərkibindəki tarixi dəyişikliklər nəticəsində özünü göstərən *köhnəlməmiş sözlər* və *yeni sözlər* haqqında V sinifdən üzü bəri şagirdlər ədəbiyyat, tarix və s. fənlərində də zəngin dil materialları ilə rastlaşmışlar. Müəllim bunları

nəzərə almalı, onların məlum bilik və bacarıqlarından istifadə etməlidir. V sinifdə öyrədilmiş biliklər yada salıdıqdan sonra onlar aşağıdakı məlumatlarla zənginləşdirilir:

a) Köhnəlmiş sözlərin iki qrupa (tarixizmlər və arxaizmlər) bölünməsi. Düzdür, V sinifdə tarixizmlər və arxaizmlər ifadəsi işlənmədən onlar barədə məlumat verilir: “Bu sinifdə tarixizmlər və arxaizmlər ifadəsi işlənmədən dildən tamamilə çıxmışdır. İkinci qrup sözlərin bəzisi başqa sözlərlə əvəz olunduğundan dildən tamamilə çıxmışdır. İkinci qrup sözlərin işlədilməməsinin və ya az işlədilməsinin səbəbi onların bildirdiyi anlayışların itməsidir” (R.İsmayılov, X.Qasımova və s. “Azərbaycan dili”, V siniflər üçün dərslik, 2006, səh.96). X sinifdə müəllim eyni zamanda bu qrupların birincisinin *arxaizm*, ikinci qrupunun isə *tarixizm* adlandırıldığını öyrətməlidir. Bu mövzu ilə bağlı şagirdlərə öyrədilən anlayışlardan biri də “**lüğət fondu**” terminidir. **Lüğət tərkibi** ifadəsi şagirdlərə öyrədilən anlayışlardan biri də “lüğət fondu” terminidir. Lüğət tərkibi ifadəsi şagirdlərə tanışdır. İndi isə onun lüğət fondundan fərqi izah olunmalıdır. Dilin lüğət fondu fəal leksikadan, yəni ümumişlək sözlərdən təşkil olunur. Passiv leksikaya isə (dəslikdə: dilin lüğət tərkibinin qeyri-fəal hissəsi) köhnəlmiş sözlər və yeni sözlər (neologizmlər), dialekt sözləri və terminlər və s. daxildir. Deməli, dilin lüğət tərkibi – daha geniş anlayışdır, lüğət fondu onun bir hissəsidir. Müəllim passiv leksikaya eyni zamanda *jarqonların*, *arxaizmlərin*, *vulqar sözlərin* də daxil olduğunu çatdırmalıdır ki, şagirdlərdə tam təsəvvür yaransın. Bu terminlərin (jarqonlar, arxaizmlər və vulqar sözlərin) şagirdlərə ədəbiyyat fənnindən də məlum olduğunu nəzərə almaq lazımdır.

Dialekt sözlər və terminlər haqqında da V sinifdə kifayət qədər məlumat verilmişdir. X sinifdə müəllim frontal sorğu ilə onları yada salır və eyni zamanda aşağıdakıları da diqqət mərkəzində saxlayır: a) Həm dialekt sözləri, həm də terminlər dilin lüğət tərkibinin qeyri-fəal (passiv) hissəsinə daxildir. b) Dialekt sözlərindən bədii ədəbiyyatda müəyyən üslubi məqamda istifadə etmək olar (Bunlara bədii ədəbiyyat nümunələrindən misallar gətirilir). c) V sinifdən fərqli olaraq X sinifdə terminlərin əsas xüsusiyyətləri daha geniş şərh olunur (bax: X sinifin dərsliyi, səh.87). d) Bəzi sözlərin həm termin, həm də ümumişlək söz kimi işləyə bilməsi (bucaq, sifət, dağ, sinif, say və s.) üzərində iş aparılır. e) Bəzi köhnəlmiş sözlərin bu gün də bəzi dialektlərdə yaşaması (*iraq* – uzaq, *varmaq* – getmək və s.) haqqında məlumat verilir. f) Terminlərin əksəriyyətinin alınma olması və bunun səbəbləri şərh olunur və s.

Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində çətinlik yaradan məsələlərdən biri də **sözlərin mənşəcə müəyyənləşdirilməsidir**. Məlumdur ki, “**Əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər**” mövzusu V sinifdə də tədris edilmişdir. Sonralar şagirdlər şəkilçiləri də mənşəcə fərqləndirməyi öyrənirlər. X sinifdə sözlərin mənşəcə fərqləndirilməsi ilə bağlı iş davam etdirilir, şagirdlər əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlərin xüsusiyyətləri haqqında əlavə məlumatlar öyrənir, nəticədə sözləri bu baxımdan qruplara ayırma bacarıqlarını təkmilləşdirirlər. V sinif dərsliyində (səh. 94) “Alınma sözlərin təyin edilməsi üçün” 8 “əsas əlamət” göstərilir. X sinifdə isə (səh.84) “Əsl Azərbaycan sözlərini alınma sözlərdən fərqləndirən” 18 “xüsusiyyət” sadalanır (səh.84-85). V sinifdəki 8 əlamətin hamısı X sinifdə təkrarlanır. Deməli, müəllim bunların üzərində çox dayanmamalı, onları yada saldıqdan sonra əlavə xüsusiyyətlərin şərhinə keçməlidir. Məsələn, X sinifdə göstərilir ki, fleksiya uğrayan sözlər Azərbaycan mənşəli deyil. **Fleksiya** anlayışı şagirdlərə o qədər də tanış deyil. Düzdür, onlar elə bu sinifdə flektiv dillər haqqında müəyyən bilik əldə etmişlər: “Başqa qrup dillərdə sözün kökü içəridən dəyişir. Məsələn, elm – alim – üləma və s. Belə dillər flektiv_dillər adlanır” (X sinif dərsliyi, səh.43). Deməli, müəllim hələ bu məlumatı verərkən fleksiya terminini də izah etməli, şagirdləri müxtəlif fənlərdə, o cümlədən ədəbiyyatda termin və ya ümumişlək söz kimi rastlaşdığımız ərəb mənşəli sözlər üzərində işlətməlidir. Məsələn: aşağıdakı ədəbiyyatşünaslıq terminlərini aydınlaşdırarkən onları eyniköklü olan məlum sözlərlə qarşılaşdırmalıdır.

Müxəmməs – xəmsə - xüms (**xms**) – beşlik mənasında; *Məqtə* - qət – nöqtə (**qt**) – qət olmaq, qurtarmaq; *Mətlə* - tülü (**tl**) – günəş tülü elədi, çıxdı: “başlangıç”; *Rübai* – mürəbbə

- rüb (rb) – döürlük; Rəbı – rabıtə (rbt) – “bağlanmaq”; Məfulu – failatun və s. təfıllər “fel” sözü ilə (fl) eyniköklüdür və s.

Təcrübə göstərir ki, fleksiya anlayışının dərkı naməlum sözlərin mənəasını taparkən məlum sözlərə istinad etmək baxımından uğurlu nəticə verir. Ona görə də müəllim bu anlayışdan yeri gəldikcə istifadə etməlidir. Sözlərin mənəəcə fərqləndirilməsi üçün dərslikdə verilən digər xüsusiyyətlərin başa düşülməsində və tətbiq edilməsində şagirdlər o qədər də çətinlik çəkmirlər.

İstər nəzəri məlumatın öyrənilməsində, istərsə də çalışmaları üzərində iş zamanı əlavə olaraq aşağıdakı məsələlər də diqqət mərkəzində saxlanmalıdır:

- a) Dilimizin lüğət tərkibində əsl Azərbaycan sözləri alınma sözlərdən qat-qat çoxdur.
- b) Alınma sözlər dilimizi zənginləşdirsə də, onlardan yersiz istifadə yolverilməzdir.
- c) Başqa dillərdən söz aldığımız kimi, Azərbaycan dilindən də digər dillərə, xüsusilə rus, fars, Qafqaz xalqlarının dillərinə də çoxlu sözlər keçmişdir.
- d) Başqa dillərdən söz almaq xalqın tarixi ilə sıx bağlıdır.
- e) Bu və ya digər sahədə müəyyən dildən alınan sözlər üstünlük təşkil edə bilər. Məsələn, din və təhsillə bağlı daha çox ərəb, dilçiliklə bağlı yunan, tibb sahəsində latın və s. dillərdən dilimizə keçən sözlər üstünlük təşkil edir.

Dərslikdə mövzu ilə bağlı çalışmaları azdır. Müəllim əlavə çalışmaları, testlər tərtib edib şagirdləri daha çox işlədə bilər. Aşağıdakı tapşırıq variantlarından da istifadə etmək mümkündür:

- 1) Bədii mətnlərdə işlənən sözləri mənşəyinə görə qruplaşdırmaq.
- 2) Elmi üslubda yazılmış mətnə (fizika, kimya, biologiya və s. dərsliklərindən) əsl Azərbaycan və alınma sözləri müəyyənləşdirmək.
- 3) Sınıfdəki şagirdlərin adlarının mənşəyini tapmaq.
- 4) Fleksiyadan istifadə etməklə verilmiş sözlərə eyni köklü olan digər sözləri müəyyənləşdirmək. Məsələn: *dərs* (tədris), *məktəb* (kitab, katib, məktub), *Füzuli* (füzul, fəzl, əfzəl), *nizam* (nəzm, nazim, Nizami) və s.

“Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri” mövzusunun tədrisinə də V sinifdə bu barədə öyrənilənlərin yada salınması ilə başlamaq olar. V sinif dərsliyində bu vahidlərin aşağıdakı cəhətləri önə çəkilmişdir:

- a) Bu birləşmələrdə sözlər birləşərək öz ilkin mənalarını itirir və birlikdə yeni, vahid mənə ifadə edirlər.
- b) Bu birləşmələr həm sabit söz birləşmələri, həm də frazeoloji birləşmələr adlanır.
- c) Cümlənin bir üzvü olurlar.
- ç) Frazeoloji birləşmələr bir-birinə sinonim və antonim ola bilər.
- d) Frazeoloji birləşmələr dili gözəlləşdirir və zəngin edir.
- e) Bəzi frazeoloji vahidlər omonimlik kəsb edə bilər (can vermək, üz vermək, iş vermək və s.)

X sinifdə müəllim bunları təkrar edib sistemə salmaqla yanaşı, bəzi əlavə nəzəri məlumatlar verməli və çalışmaları ilə frazeoloji birləşmələr hesabına şagirdin nitqini zənginləşdirməlidir. Məsələn, frazeoloji birləşmələrlə sərbəst birləşmələri müqayisə etməyə indi şagirdin daha çox imkanı var. Çünki onlar VIII sinifdə sərbəst söz birləşmələrini, onların cümlədə rolunu geniş şəkildə öyrəniblər. Bunu nəzərə alaraq müəllim bəzi məqamlara, dolaşq hallara aydınlıq gətirməlidir. Məsələn, müşahidələr göstərir ki, şagirdlər yenə də bəzi sərbəst birləşmələri, xüsusilə bir tərəfi məcazi mənada işlənənləri frazeoloji birləşmə hesab edirlər: “qızıl payız”, “odlu ürək”, “isti münasibət”, “qara qızıl” və s. kimi nümunələrdə I növ təyini söz birləşmələrinin bir tərəfinin məcazi mənada işlənməsi onları çaşdırır. Bu hal bir tərəfi məcazi mənada işlənən sərbəst feli birləşmələrdə özünü daha çox göstərir: *yol çəkmək*, *gülab çəkmək*, *su çəkmək*, *fərəh bürümək* və s. Bizcə, belə halda daha çox hər iki birləşməni fərqləndirən bu cəhətlərin üzərində dayanmaq lazımdır: a) Sərbəst birləşmənin tərəfləri ayrı-ayrı nitq hissələridir. Məsələn, qızıl payız – isim + isim, odlu ürək, isti münasibət, qara qızıl – sifət + isim; misal

gətirdiyimiz feli birləşmələr də isim + feldən təşkil olunmuşlar. Ancaq “qulaq asmaq”, *aldən düşmək* (yorulmaq mənasında), *gözdən düşmək* kimi birləşmələri bütövlükdə feldir, onların nə birinci tərəflərini ayrılıqda isim, nə də ikinci tərəflərini fel hesab etmək olmaz. b) Sərbəst birləşmənin bir tərəfindən digər tərəfinə morfoloji sual vermək mümkündür. Məsələn, qızıl (necə?) payız, gülab (nə?) çəkmək və s. Ancaq *qulaq asmaq* tipli frazeoloji vahidlərdə tərəflərdən heç birinə sual vermək olmur. Bir tərəfi məcazi mənada işənən feli sərbəst birləşmələrin frazeoloji birləşmə hesab edilməsi nəticə etibarilə onların sintaktik təhlil zamanı bir cümlə üzvü götürülməsinə gətirib çıxarır. Aşağıdakı cümlələrə fikir verək: 1) Oğlunun yüksək uğur qazandığını eşidən atanı sonsuz *fərəh бүürüdü*; 2) Kəndə geniş *yol çəkdi*; 3) Dağın ətəyindən kəndimizə *su çəkdi*lər və s. Birinci cümlədə “fərəh” – mübtədə, “bürüdü” – xəbər, 2-ci və 3-cü cümlələrdə müvafiq olaraq “yol” və “su” sözləri qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq, “çəkdi”lər isə xəbərdir.

“Sözün tərkibi və söz yaradıcılığı” mövzusu V sinifdə öyrədilərkən şagirdlərə kök və şəkilçi, şəkilçinin növləri (leksik və qrammatik, bir, iki və dörd variantda yazılan şəkilçilər, sözünü və sözsonu şəkilçilər), eyniköklü sözlər, sözün başlanğıc forması, düzəltmə sözlər, mürəkkəb sözlər haqqında məlumat verilmiş, müəyyən bacarıq və vərdişlər aşılanaşdır. Sonrakı siniflərdə şagirdlər nitq hissələrinin tədrisi prosesində şəkilçiləri daha ətraflı mənimsəyirlər. Məsələn, ismi keçərkən cəm, mənsubiyyət, hal, xəbərlilik şəkilçilərini, onların qrammatik şəkilçi kimi xüsusiyyətlərini, adlardan və fellərdən isim düzəldən leksik şəkilçiləri öyrənirlər. Bu proses sonrakı əsas nitq hissələrində də davam etdirilir. Beləliklə, X sinfə qədər, demək olar ki, bütün şəkilçilər tədrisə cəlb edilir. Ancaq ayrı-ayrı mövzularla bağlı öyrənilən bu şəkilçilər X sinifdə ümumiləşdirilir və sistemə salınır. Bunu nəzərə alan dərslük müəllifləri şəkilçilərin omonim, sinonim və antonimliyinin şərhinə geniş yer ayırmışlar. Bununla da, şagirdlər öyrənmiş olduqları şəkilçiləri indi müqayisə etməyə, onların çoxunun formaca eyni olsa da, müxtəlif funksiya yerinə yetirdiklərini dərk etməyə imkan qazanırlar. Yaxşı olar ki, müəllim şagirdləri düşündürmək, onların müstəqil yolla nəticə əldə etmələri üçün özü əvvəlcə frontal sorğu aparsın, ən çox işlənən şəkilçilər, onların vəzifələri soruşulsun. Məsələn: ” Biz *-in, -in, -un, -ün* şəkilçilərinin yiyəlik hal şəkilçisi olduğunu bilirik. Sizcə, *-in*⁴ şəkilçisi daha hansı funksiyalarda işləyə bilər? Morfologiyadan öyrəndiklərinizi yadınıza salın”. Şagirdlər düşünərək onun mənsubiyyət, feldən isim düzəldən, məchul və qayıdış növ şəkilçisi olduğunu xatırlayırlar. Təbii ki, şəkilçinin hər funksiyası müvafiq misallarla əsaslandırılmalı, şəkilçinin artırıldığı söz hökmən cümlədə işlədilməlidir. Şəkilçilərin omonim, sinonim və antonimliyi üzərində iş gedərkən leksik omonim, sinonim və antonimlər yada salınmalı, onların oxşar və fərqli cəhətləri gözlənilməlidir. Sonra şagirdlərin diqqətini dərslükdəki nəzəri materiala cəlb etmək olar (səh. 90-93).

Söz yaradıcılığı ilə bağlı şagirdlər V sinifdə öyrənilənlər ki, leksik şəkilçilər vasitəsilə düzəltmə sözlər, iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə mürəkkəb sözlər yaranır, bir düzəltmə sözdə iki və daha çox leksik şəkilçi də ola bilər, mürəkkəb sözlər müxtəlif yollarla yaranır və iki cür yazılır. X sinifdə bu məlumatlar xatırladılır və söz yaradıcılığının konkret olaraq üç yolu olduğu göstərilir: a) **leksik yol**, b) **morfoloji yol**, c) **sintaktik yol**. Bu terminlər şagirdlər üçün yeni olsa da, onların mahiyyəti müəyyən qədər aydındır. Belə ki, şagirdlərə morfoloji yolun – düzəltmə sözlərin, sintaktik yolun – mürəkkəb sözlərin yaranması yolu olduğunu xatırlatmaq kifayətdir. Leksik yol şagird üçün nisbətən yeni olduğundan onun şərhinə bir qədər geniş yer ayırmaq lazımdır. Müəllim izah edir ki, burada söz əslində əvvəl mövcud olan mənasını genişləndirir və nisbətən fərqli mənə qazanır. Məsələn, 30 gün mənasında olan **ay** Ay planetinin hərəkəti ilə bağlıdır. Çünki həmin planet göydə əvvəl kiçik görünür, 15 gün tədricən böyüyür, 15 gün də kiçilir və bu, 30 gün çəkir, sonra proses təkrar olunur. **Gün** (24 saatlıq müddət və planet mənalari), **köç** (isim və fel) sözləri də belə yaranmışdır. Bunlar leksik omonimlərdir, lakin leksik omonimlərin hamısı bu yolla yaranmamışdır.

«DƏLİ KÜR» ROMANI: TƏHLİLİ

Təyyar CAVADOV,
filologiya elmləri doktoru

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində görkəmli nasir kimi əbədi yaşamaq hüququ qazanmış sənətkarlardan biri də İsmayıl Şıxlıdır.

Bəli, İ.Şıxlı ölməz sənətkardır. Çünki o, yaradıcılığında milliliklə bəşəriyyətin üzvi vahədinə nail ola bilib. Bununla belə, onun sənət dünyasında «Dəli Kür»ün müstəsna mövqeyi var. «Dəli Kür» Azərbaycan nəsrində bir də fəth olunması mümkün olmayan zirvədir və bu mənada professor N.Cəfərovun onu «ədəbiyyatımızın S.Vurğundan sonrakı şah əsəri» adlandırmasında mən böyük həqiqət görürəm. (Bax: Klassiklərdən müasirlərə. Bakı. «Çaşıoğlu», 2004, səh. 170).

Romanda XIX əsrin ikinci yarısının, daha çox isə son onilliklərinin hadisələri təsvir olunur. Əsrin ikinci yarısının ilk onillikləri romanın birbaşa təsvir obyektidir deyil. Həmin tarixi zaman kəsiyi birbaşa təsvir predmetinə çevrilən zaman kəsiyi ilə müqayisə kontekstində estetik düşüncənin predmetinə çevrilir. «Hər kəsin öz kişiliyinə və adına görə dolanmağı var idi. Qanlı da qanını özü alırdı, nə divan var idi, nə də dəyə. İndi bu nədir?» Romanın aparıcı qəhrəmanının – Cahandar ağanın daxili hiddət və etirazla, təəccüb və təəssüflə içindən keçirdiyi bu düşüncələr və qoyduğu sual onun ömrünün çox hissəsini yaşadığı keçmiş zamanın səciyyəsinə açaır; patriarxal münasibətlər, milli adət - ənənələrlə tənzimlənən həyatın sabitliyinin pozulmağa, «dünya»nın dəyişməyə doğru getdiyini işarələyir. İ.Şıxlı romanının mövzunu «dəyişməyə doğru gedən» zamandan götürür və onun obyektiv səciyyəsinə verməyə çalışır. İlk növbədə milli varlığın min illər ərzində formalaşan həyat tərzinə müstəmləkəçi rejimin – çar hökumətinin, roman qəhrəmanlarının dili ilə desək, «divan - dəyə»nin bütün gücü ilə nüfuz cəhdi bədiiləşdirilir. Romanda çar hökumətinin Azərbaycanda siyasi və iqtisadi cəhətdən möhkəmlənməsinin konkret mənzərələri əks olunmuşdur. Bu mənzərələr həmin dövrün ictimai-siyasi münasibətlərini dolğun və tam obyektiv əks etdirir. Yazıçı romanda çar hökumətinin Azərbaycana gəlişinin, burada möhkəmlənmək niyyətlərinin bütövlükdə müstəmləkəçi xarakter daşdığını və milli varlığa qarşı çevrildiyini əks etdirir. Çar hökumət nümayəndələrinin yerlərdə hər cür və hər hansı münasibətlə görünüşü bir qayda olaraq narazılıqla və bir çox hallarda isə müqavimətlə qarşılaşır. Roman müəllifi bu münasibəti həm keçmiş, həm də çağdaş planda süjet xəttinin üzvi tərkib hissəsinə çevirir:

«Bu ölü sükutu hiss edən kazaklardan biri Əhməddən soruşdu:

- Camaat hanı, köçüblər?

- Yox.

- Bəs niyə görünmürlər?

- Sizdən qorxurlar.

- Niyə?

- Sizdən xeyir gözləməirlər».

Göytəpəlilərin keçmişdə olanları yaxşı xatırlamaları fonunda müəllif çar hökumət nümayəndələri ilə xalq, yerli camaat arasındakı bu etimadsızlığın kökünü açır: «Göytəpəlilərdən neçə dəfə atlı kazakların tökülüşü gəldiklərini və «Zəyəj»də gecələdiklərini görənlər az olmamışdır. Hətta həmin kazakların ətraf kəndlərdən, eləcə də Göytəpənin özündən adamlar tutub döydüklərini, sonra da atın döşünə salıb siyirtmə qılınc altında şəhərə apardıqlarını xatırlayanlar, onları unutmayanlar çoxdur». Rərspektiv planda romana daxil olan bu təsvirlər çar hökumətinin müstəmləkəçi siyasətinin, kiçik millətlərə, hərbi gücü ilə ələ keçirdiyi torpaqların dədə-baba sakinlərinə münasibətinin ilk mərhələsini səciyyələndirir. Romanda Göytəpə kəndinin ətrafında yerləşən və dədə – babadan

göytəpəlilərə məxsus olan meşənin qoruq elan edilməsi əhvalatı çar hökumətinin Azərbaycan torpaqlarını iqtisadi fəthinin yeni mərhələsini səciyyələndirməklə drammatizmi artırır, hadisələrin cərəyanını məişət planından çıxararaq bədii konfliktdə milli konteksti gücləndirir. Çarizmin Göytəpə kəndinə və bu kəndin sakinlərinə münasibəti bütövlükdə Azərbaycanı və Azərbaycan xalqına münasibət kimi mənalanır. Göytəpə kəndi mikromühit olaraq makromühiti – Azərbaycanı simvollaşdırır. Meşənin qoruğa çevrilməsinə göytəpəlilərin kəskin reaksiyası milli varlığın özünümüdafiə gücünü göstərir. Bu özünümüdafiə tam dərk edilmiş zərurət kimi baş vermir. Milli varlığın daxilindəki inersiyadan güc alır. Həqiqət budur ki, hansı səbəbdən olur olsun, hansı mənbədən qidalanır qidalansın, zərurət anında millət bir yumruq kimi birləşə, öz haqqının müdafiəsinə qalxa bilər: «Pristav Göytəpəyə yola düşəndə elə zənn etmişdi ki, camaatın üstünə təpənən kimi hamı qorxub geri çəkilməyə, kazakları meşədə ağaca sarıyan adamları dərhal tapıb tutacaq, kazakların qabağına qatıb həbsxanaya göndərəcəkdə. Amma indi gözləmədiyini bu vəziyyətdə çəşib qalmışdı». «Gözlənilməz vəziyyət» nədən ibarət idi? Pristav elan edir ki, «Kürün o üzündəki meşə bundan sonra padşahın ov yeri olacaq. Ora yaxın getmək, qoruğa girmək qadağandır». Bu məqamda «Kürün o üzündəki meşə» bütün Azərbaycan torpaqları mənasında metaforalaşır və Göytəpəlilərin hökumətin bu qərarına kəskin reaksiyası müstəmləkəçi rejim şəraitinin mövcudluğuna rəğmən xalqın içində milli özgürlük düşüncəsinin güclü olduğunu nümayiş etdirir. Doğrudur, pristav kəndə gələndə onun «gəlişini hərə bir cür izah edir, xatanın özündən uzaq olmasını arzulayırdı». Lakin məsələnin (pristavın gəlişinin) mahiyyəti açıqlanıb Göytəpə camaatının taleyi ilə - milli tale ilə bağlananda hər cür fərdi istəklər, hətta tayfa mənafeləri də bir kənara qoyulur (Baxmayaraq ki, kənddə fərdi münasibətlər də çoxdur, idarəçilik daha çox tayfa münasibətləri üzərində qurulub), camaat heç bir tərəddüdsüz milli birlik nümayiş etdirir: «Bir az bundan əvvəl bölük-bölük, tayfa-tayfa oturan kəndlilər zəncir halqası kimi birləşdilər». Bu «birləşmə» ədəbiyyatşünaslıqda çox vaxt «patriarxal – feodal Azərbaycan» mühiti kimi təqdim olunan və bir qayda olaraq tənqidi münasibət hədəfi kimi götürülən XIX əsrin II yarısının milli gerçəkliklərinin bir çox obyektiv və həm də ürəkaçan məqamlarını ortaya qoyur. Romanın üçüncü hissəsindəki pristav – göytəpəlilər qarşılaşmasında çar hökumət nümayəndəsinin tayfaları, onların ağsaqqallarını, başqa sözlə, kənd camaatını bir-birinə qarşı qoymaq, bu tayfaların özlərinin aralarındakı «ziddiyyətlər»dən istifadə niyyəti baş tutmur. Qoruq məsələsi ortalığa gələndə yazıçı təsvir edir ki, «Cahandar ağa papirosunu tüstülədir, Molla Sadıq isə təsbeh çevirməyə ara vermirdi». «Papiros tüstüsü» ilə «ara verilmədən çevirilən təsbeh» pristavın diqqətini ona görə xüsusi cəlb edir və onda ciddi narahatçılıq yaradır ki, o bu hərəkətlərdə milli həmrəylik əlamətləri görür. Ən qəribəsi, sosrealist estetik və siyasi düşüncədən sərf-nəzər etsək, ya bəlkə də, ən qanunauyğunudur ki, məsələyə ilk kəskin reaksiyanı Molla Sadıq verir: «-Cənab pristav, o yerlər dədə-babadan bizim kəndin olub. Malımız, binələrimiz ora ilə dolanıb, indi camaat neyləsin?»

Uşaqların oxumağa getməsinə hər vəchlə mane olmaq istəyən Molla Sadığın xarakterində sosrealist estetikadan gələn məqamlar var. Bu məqamda onun obrazı bizə tamamilə tanışdır. Biz oxuduğumuz sosrealist ədəbiyyatda molla həmişə xalqı geriye çəkən, qaranlıq mühitdə saxlamaq istəyən varlıq kimi təqdim olunub. Lakin camaata məxsus meşənin onların əlindən alınmasına, başqa sözlə, milli mənafeyin tapdalanmasına qarşı çıxıb (həm də yüksək hökumət dairələri səviyyəsində), haqqı müdafiə edən və bu zaman şəxsi mənafeyini arxa plana keçirən molla obrazı – Molla Sadıq obrazı ədəbiyyatımızda yenidir; İ.Şıxlının qələmində milli-tarixi varlığın inkişafında potensial qüvvə olan din xadimlərinə «sosial damğa»dan kənar, insani münasibət kontekstində, mövcud ədəbi standartları dağıtmaq səviyyəsində olan yeni tipli yanaşmadır. Taleyüklü məsələdə Molla Sadıqla Cahandar ağanın birləşməsi stixal hərəkət kimi görünə də, ictimai şüurdakı inkişafı göstərir. Pristav göytəpəlilərə «Sizin kənddən seminariyada oxuyan varmı?» sualını verəndə göytəpəlilər başa düşürdülər ki, pristav Əsrəfi axtarır. Epik

təhkiyədə oxuyuruq: «Heç kəs, Cahandar ağanı istəyən də, istəməyən də buna razı olmazdı». «Razı olmazdı» ifadəsi məsələyə münasibəti passivlik müstəvisindən çıxarır, hiss olunur ki, camaat ən aktiv, ən kəskin qarşılıq verməyə hazırdır. Əşrəf məsələsinə münasibətdə də, pristavın Əhmədin qollarını «sarıtmaq» istəyinə reaksiyalarında da milli varlığın müstəmləkəçi rejimə müqavimət gücü ilə bərabər, «feodal - patriarxal» zamanın və patriarxal münasibətlərin məzmununa da tam yeni məzmununda estetik açılış verilir.

İ.Şıxlının romanında «patriarxal-feodal quruluş» əsərin yazıldığı dövrün, elə xeyli sonraların da ədəbiyyatşünaslığında özünə yer alan ironik, satirik-tənqidi münasibət yoxdur. Bu romanda təsvir obyektinə çevrilən tarixi-milli gerçəklik «köhnəliyin» (Y.Axundlu) adekvatı deyil, Cahandar ağa da «köhnəliyi təmsil» etmir (həm də bu zaman ədəbiyyatşünaslıqda «köhnəlik»lə «yenilik» anlayışlarına aid edilən məzmunu da, köhnəliyə ironik münasibəti də nəzərə almaq lazım gəlir). Eyni zamanda bədii konflikti «Azərbaycan mühitində yeniliklə köhnəliyin mübarizəsi»nə (Y.Axundlu) münəcər etmək romanın problematikasındakı genişliyi, məna-məzmun polifonizmini və yeniliyini qat-qat zəiflədir. Bu təfsirlərdə, ilk növbədə, «köhnəliyin» məzmununun açılmaması, daha doğrusu, düzgün dərk edilməməsi və buna görə də ədəbiyyat tarixi standartlarından irəli gələn yozum qəbul edilməz olur. Bütün XIX əsr boyu Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni mühitindəki dəyişmələr çar hökumətinin yerlərdəki siyasəti ilə birbaşa bağlı idi. Rusiyanın özündə baş verən hadisələr bu və ya digər dərəcədə öz təsirini Azərbaycanda da hiss etdirirdi. Rusiyanı inqilab dalğaları bürüyür, cəmiyyəti sıçrayışla irəli aparmaq istəyənlərlə hökumət arasında ziddiyyətlər getdikcə daha kəskin şəkildə alırdı. Bu illərdə cəmiyyəti dəyişdirməyin, onu irəliyə doğru aparmağın ikinci bir yolu kimi maarifçilik hərəkatı geniş vüsət alır. Məlumdur ki, romanın süjetində və ictimai problematikasında Qori müəllimlər seminariyası ilə bağlı hadisələr əhəmiyyətli yer tutur. Bu hadisələr əsrin ikinci yarısının epoxal səciyyəsinə vermək üçün müəllif qarşısında böyük imkanlar açmışdır. İ.Şıxlı romanda zamanın bütün kəskinliyi ilə qarşıya çıxardığı sualı qoyur: Nə etməli? Məlum olur ki, «ümumən balaca millət olmaq bədbəxtlikdir. Hərə bir qapaz vurur, gözünü açmağa qoymur». Əhmədin ürək yanğısı ilə dediyi bu fikir «nə etməli?» sualının, doğrudan da, ciddi cavab tələb etdiyini göstərir. Xalqı inqilabı xilas edəcək, yoxsa nicat maarifdədir? Romanda bu sual ətrafındakı düşüncələr də özünə əhəmiyyətli yer alır. Başqa bir yol da var: Yaşayışın dədə-baba yolu, patriarxal münasibətlərin qorunub saxlanması. Bu sualları roman müəllifi qoymur. Roman müəllifi epoxanın Azərbaycan gerçəkliyinin qarşısına qoyduğu problemləri bütün mürəkkəbliyi və ziddiyyətləri ilə əsərə gətirir. Zamanın obyektiv mənzərəsini yaradır. Bir həqiqət tam aydındır ki, İ.Şıxlı XIX əsrin sonlarında Azərbaycan xalqının taleyinin yol ayrıcında qaldığını göstərir və «ayrılan yollar»ın yaratdığı problemləri əks etdirir. Romanın Əhməd – Kipiani xəttində millətlərin taleyi məsələsi müzakirə müstəvisinə çıxarılır. Bu zaman məsələ elə qoyulur ki, assosiativ olaraq müstəmləkə rejimi şəraitində yaşayan Azərbaycanın gerçək taleyi problemi önə çıxır. Tənqidi ədəbiyyatda oxuyuruq: «Doğrudur, əsərdə «sosrealizm»ə də azca yer ayrılmışsa da (Rus Əhməd – Kipiani xətti), bu məhz retuş səciyyəsi daşıyır və güman ki, bədii şüurdakı inersiya hissi ilə gəlir». (Bax: Əlişanoğlu T. Azərbaycanın «yeni nəsnə». Bakı. «Elm», 1999, s.47).

Biz isə bir qədər başqa cür düşünürük. Rus Əhməd – Kipiani xətti sosrealizm estetikasının müəyyənləşdirdiyi «marşrutdan» kənara çıxır. Əks halda «millətin nicatı inqilabdadır» fikri əsərdə birmənalı şəkildə bədii-estetik təfsirini tapmalı idi. Yalnız bu halda həmin xəttin «bədii şüurdakı inersiya xətti ilə gəldiyi»ni düşünmək olardı. İ.Şıxlı isə inqilab məsələsinə münasibətdə bədii şüurdakı ənənəvi standartı dağdır. Doğrudur, inqilab müstəmləkə rejimindən azad olmağın yollarından biri kimi qoyulur, lakin müəllif mövqeyinin ifadəsi kimi yox, roman qəhrəmanlarından Kipianinin siyasi baxışlarının bədii ifadəsi kimi. İkinci bir tərəfdən romanda millətlərin başqa qurtuluş yolları da müzakirə obyektinə çevrilir. Məsələn, Rus Əhmədin dünyagörüşündə maarifçilik ön mövqedədir. O, millətin nicat yolu kimi inqilab ordusundan çox «maarif ordusu»na ümid bəsləyir.

...İ.Şıxlının «Dəli Kür»ündə təsvir edilən zaman yaşadığımız zamanla müqayisədə keçmişdir. Keçmişdirsə, deməli, bu zamanda varlıq kimi mövcud olanın yoxluğa çevrilməsi ehtimalı da var. «Dəli Kür» vaxtı ilə mövcud olan milli varlığı estetik düşüncənin predmetinə çevirir və əslində onu yaddaşa köçürüb ictimai düşüncəyə ötürür. Deməli, «Dəli Kür» keçmişdə varlıq kimi mövcud olana yeni həyat, yenidən yaşamaq hüququ verir. Məhz «Dəli Kür» vasitəsi ilə estetik şüurda özünə möhkəm yer edən və estetik şüurdan ictimai şüura keçən XIX əsrin milli varlığı (ideal varlıq şəklində) çağdaş müqavimət göstərir. Fikrimizcə, «Dəli Kür»ün müasirliyini şərtləndirən ən əlamətdar keyfiyyət elə budur. Romanın baş qəhrəmanı Cahandar ağadır. İ.Şıxlı təsvir predmetinə çevirdiyi dövrün tarixi milli səciyyəsinə aydın görür. Yaxşı cəhətdir ki, gördüklərinə ideoloji mövqedən yox, obyektiv mövqedən yanaşmış reallığı düzgün əks etdirir. Şəxsiyyətinin milli-tarixi varlığa bağlılığı onu təsvir predmetinə çevirdiyi zamanın və mühitin hadisələrini həssaslıqla duyub dərk etməyə, inikas və qiymətləndirməyə imkan verir. Bu mənada İ.Şıxlı «Dəli Kür»də sosrealist estetikanın müqavimətini uğurla qırmışdır. Yazıçının sosrealist estetika üzərində ikinci qələbəsi yaratdığı obrazları heç bir ideoloji bəzək-düzəyə tabe tutmaması, həqiqi insan xarakterləri yaratmağa müvəffəq olmasıdır. Fikrimizcə, yazıçı romanda «insanda insanı kəşf etmək» kimi həqiqi yaradıcılıq qanununa axıra qədər sadıq qalmışdır. Onun romanının həyatiliyini, yaşarılığını və hətta oxunaqlığını şərtləndirən ən əsas «özəlliyi», fikrimizcə, bu məqamda axtarmaq lazımdır. İ.Şıxlı heç bir qəhrəmanına sinfi münasibət bəsləmir. Yazıçı insani, öncə, təbii varlıq kimi dərk və təqdim edir. Bu xüsusiyyət onun qəhrəmanlarına həyatilik və canlılıq gətirir.

İ.Şıxlı öz qəhrəmanlarını yaşadıkları təbii mühitdən ayırmır. İçində olduğu mühitin insanın təbiətinə təsirini aydın təsəvvür edir və bunu qəhrəmanlarının xarakterində kifayət qədər uğurla əks etdirir. İnsan təbii varlıqdır. Fəlsəfə sübut edir ki, zaman keçdikcə «insan tədricən təbiətdən yaranmış varlıqdan ondan fərqlənən varlığa çevrilir, artıq təbiəti özündən kənar və ona qarşı duran qüvvə kimi qəbul etməyə başlayır» (H.İmanov). İ.Şıxlının təsvir predmetinə çevirdiyi milli mühitdə insan öz təbii varlığından uzaqlaşmayıb, bu mühitdə insan təbiəti «qarşı duran qüvvə» deyil, ondan güc alan, onunla gündəlik təmasda olan varlıqdır. İ.Şıxlının qəhrəmanlarının xarakterindəki bir çox keyfiyyətlər təbii mühitlə sıx təmasdan gəlir. Bu mühit romanda necə əks olunur?

İ.Şıxlının qəhrəmanları Kürün sahilində yaşayır. «Kürün hirsli ləpələri az qalır ki, evlərin divarını yalasın. Sol sahilə böyük bir meşə var. Bu meşə Kürün yaxası boyu uzanıb üfüqlərə doğru gedir». Əsasən maldar, əkinçi olan bu insanlar meşə ilə sıx bağlıdırlar. Onlar hər gün yüzillik palıd ağacları ilə üz-üzə gəlir, səs-səsə verib oxuyan quşların nəغمəsini dinləyir, «Kürə su içməyə gələn marallara tamaşa etməkdən» doymurlar. Təbiətin ahəngdar və qayğısız həyatı insanlarda təmiz, saf duyğular yaradır, xarakterlərinin möhkəm və vüqarlı olmasına, məksiz, hiyləsiz bir həyat yaşamalarına stimül verir. Axşamüstü heyvanlar ötrüşdən qayıdanda boynu qumrovlu bir maral da naxırla birlikdə Cahandar ağanın həyatına gəlir. Maralın Cahandar ağaya, Cahandar ağanın marala münasibətindəki saflıq, təmənnaşlıq və təmizlik bu insanların, doğrudan da, ilkinlikdən ayrı düşmədikləri haqqında heyvətəmiz təsəvvür yaradır: «Naxırın içində fırlanan maral boynundakı qumrovu zıncıldada-zıncıldada Cahandar ağaya yaxınlaşdı. Kişinin əlini, paltarını iylədi, sonra da iri buynuzunu oynadaraq, nəm burnunu onun üzünə yapışdırdı. Cahandar ağa maralın boynunu qucaqladı». Fikrimizcə, təbiətlə bu sıx təmas «Dəli Kür» qəhrəmanlarının içindəki gücün, əyilməzliyinin, vüqarın, təmkinin, qüdrətin, zəhmindən haradan və nədən qidalandığını aydın göstərir. Təbiətlə insanın bu bağlılığı bədii təsvirin xarakterinə də bir təbiilik gətirir. Bənzətmələr öz məzmununu insanla təbiətin sıx bağlılığından alır. Yazıçı qəhrəmanın psixoloji durumunu oxucuya çatdırmaq üçün onun hərəkətini güc, qüdrət simvolu olan vəhşi heyvanların hərəkəti ilə müqayisədə təqdim edir. Əsərdə «naqafil üstü alınmış pələng kimi hücum hazırlayırdı», «qəfəsə salınmış yaralı pələng kimi dolandıqca...» kimi çoxsaylı müqayisələr üslub keyfiyyətinə çevrilir. Obrazın

(Şamxalın. – T.C.) ağlamasını təsvir edən aşağıdakı səhnəyə diqqət yetirək: «O ağlamırdı. Ağzı üstə eşələnir, daxildən qopan nəritini boğmaq istədikcə titrəyib çalxalanırdı». Bu təsvirdə «daxildən qopan nəriti», «titrəyib çalxalanırdı» ifadələri dəli Kürün və yaxud vəhşi heyvanın – pələngin hərəkətinə assosiasiya şəklində qəhrəmanın qarşısızalmaz gücə və möhkəm xarakterə malik olmasına işarədir. İnsan və təbiət münasibətləri ilə bağlı təsvirlərdə və ümumiyyətlə, «Dəli Kür»də ifadə olunan müəllif mövqeyində russoçuluğu müdafiə psixologiyası da var. İnsanın təbiətdən tamamilə ayrı düşdüyü və sözün həqiqi mənasında təbiətə qənim kəsildiyi bir zamanda yazılan əsərdə belə bir meylin olması ən azı qəribə görünür. «Təbii hüquq təlimi»nin müəllifi J.Russo elmin və sivilizasiyanın inkişafının əxlaqi tərəqqiyə xidmət etmədiyini söyləyərək «təbiətə doğru geriyə» qayıtmağı təklif edirdi. ...Texniki tərəqqinin alovlu tərəfdarı Volter Russoya cavab olaraq deyirdi: «Mən Russoya qulaq asanda dördayaqlı olub, meşəyə qaçmaq istəyirəm». Volterin təbirincə demiş olsaq, İ.Şıxlıya da qulaq asanda «meşəyə qaçmaq istəyi» bizim də içimizdən keçir. Ancaq burası da var ki, «təbiətə doğru geriyə» düşüncəsi «Dəli Kür»dən yan keçməsə də, müəllifin başlıca məqsədinə də çevrilmir. Başlıca məqsəd insanı öz təbii halında, xarakterinin mürəkkəbliyi və ziddiyyətləri, özünəməxsusluğunda göstərmək və onun xarakterinin sosial amillərlə bərabər, təbii-bioloji amillərlə də şərtləndiyini öna çəkməkdir. Bu yanaşmadan kənarında İ.Şıxlının qəhrəmanlarının xarakterini və bu xarakterdən irəli gələn hərəkətlərini izah etmək mümkün deyildir.

Məlumdur ki, «Dəli Kür» romanı Cahandar ağanın başqasının kəbinli arvadını – Mələyi qaçırması hadisəsinə ailəsinin, xüsusən arvadı Zərnigarın kəskin reaksiyası ilə başlayır. O da məlumdur ki, romanın məişət stüjetindəki dramatism öz başlanğıcını bu hadisədən götürür və sonadək səngimək bilmir. Ədəbiyyatşünaslıqda bu epizodun təsvirinə xüsusi maraq göstərilmiş və o, demək olar ki, romanın aparıcı qəhrəmanının «baş töhməti»nə çevrilmişdir. Bu hərəkətinə görə onu «ailədə hakimi-mütləq bir zalım» (Q.Xəlilov), «namusa ümumi insani keyfiyyət deyil, ancaq yüksək təbəqədən olan adamlar, onun kimi ağalara, qoluzorlulara xas olan bir sifət» kimi baxan insan (X.Əlimirzəyev), «nə arvaddan, nə yaşlı uşaqlarından, nə camaatdan, nə də namusunu ləkələdiyi kişidən çəkinməyən» (Y.Axundlu) adam kimi xarakterizə etmək meylləri diqqətdən yayınmır. Bu təfsirlərdə məsələyə metodoloji yanaşmadakı yanlışlıq obrazın hərəkətinə onun yaşadığı mühitin qanunlarından və insanın təbii varlığından kənarında qiymət vermək cəhdidir.

Romanda patriarxal qanunların «yük»ünü çəkən Cahandar ağa ilə daxilindəki insani duyğuların «yük»ünü çəkən Cahandar ağanı fərqləndirməmək obrazın mahiyyətinə varmamaq deməkdir. Neçə illər baş yastığa qoyduğu arvadının, həmişə boy-buxunu ilə fəxr etdiyi oğlunun evdən küsüb getməsi onun üçün həqiqi dərd olur. Bu «yük»ü Cahandar ağa çox çətin çəkir. Daim əli tətikdə olan, zəhmindən yer yarılan bu kişinin arvadı, oğlu sarıdan çəkdiyi nigarançılıqlar, daxilən yaşadığı narahat hisslər onun həqiqi insani xarakterini ortaya qoyur. Fikrimizcə, Cahandar ağanın xarakterinə «Mələyin qaçırılması» epizodu işığında qiymət vermək obrazın həqiqi təbiətini açmaq üçün lazımi material vermir. Z.Freyd göstərirdi ki, «insanlarda qeyri-şüuri və ya şüuraltı psixi proseslər mövcuddur». Elmi ədəbiyyat onu da təsdiq edir ki, «bu (qeyri-şüuri proseslər. – T.C.) elə bir fraqmentdir ki, indilikdə biz onu şüurun nəzarəti altında saxlaya bilmirik». Bu prizmadan yanaşsaq, Mələyin qaçırılması qeyri-şüuri atılmış addımın nəticəsidir. Bədii mətnə də buna işarə var: «Cavan, ətli-canlı gəlini su kənarında görəndə sönməkdə olan ehtirası birdən-birə quduz kimi oyanmışdı». Bu hərəkəti yox, öz hərəkətinə münasibəti obrazın təbiətinə daha dərinə nüfuz etməyə imkan verir. Atdığı addımla bağlı Cahandar ağanın narahatçılığı, haqsızlığını daxilən duyması, bütün bunlardan dolayı dərin peşmançılıq hissi keçirməsi müəllif təhkiyəsində dönə-dönə qeyd olunur. Hətta onun «Əşi, nə olub, eldən çıxarı bir iş tutmamışam ki? Elə dədə-babadan iki arvad saxlamaq peşəmiz deyilmi?» - deyərək, özünə ürək-dirək verməsində də peşmançılıq hissi aşkar görünür. Cahandar ağa öz hərəkətlərində və sözündə sərt, qətidir, lakin zalım deyildir (elmi ədəbiyyatda bu xüsusiyyətin çox tez-tez onun xarakterinə «calaq» edilməsinə rəğmən).

Şahnigarın və Qəmər in (atın. – T.C.) öldürülməsi ağır, tükürpədic i səhnələrdir. Lakin Cahandar ağanın bu hərəkəti dəhşətli sarsıntıdan doğur, başqa çıxış yolu tapa bilməyən insanın əl atdığı son «çarə»dən – çarəsizlikdən güc alır. Qəhrəmanın bütün varlığı ilə bağlı olduğu – öz həyatından da çox-çox üstün tutduğu və müəyyən mənada hətta müqəddəs bir istəklə yanaşdığı bacısını və atını öldürməsi yaşadığı mühitin qanunlarından kənara çıxmaqla, bilməmək, çıxmaq istəməmək düşüncəsi ilə bağlıdır. Əlbəttə, Cahandar ağa üçün bacısı da, atı da əvəz edilməz varlıqlardır, lakin qanun da pozulmaz, təftiş edilməzdir. Zahir i parçalanmaya rəğmən Cahandar ağanın ailəsindəki daxili bütövlük, ruhi birlik, bir-birinə dayaq durmaq psixologiyası da diqqəti cəlb edir. Şahnigarın meyitinin yuyulub kəfəyə tutulmasını Cahandar ağanın ailədən küsüb getmiş arvadı Zərnigara etibar etməsi (Şahnigarın güllə yarasından öldüyü sirr olaraq qalmalıdır) və Zərnigarın da bu «iş i» ləyaqətlə və səssizcə görməsi, ərinin bu «iş i» məhz ona və nə üçün tapşır dığını çox gözəl başa düşməsi, küsüb gedən Şamxalın uzaqdan-uzağa atasını hər dəqiqə müdafiə etməyə hazır olması, onun varlığına hakim kəsilən «atamın namusu mənim namusumdur» düşüncəsindəki ülvilik, «parçalanmış» ailəni bir yerə yığmaq üçün əldən-ayaqdan gedən, gündə yüz dəfə «ölüb-dirilən» Salatının həyəcanları və s. ailədəki monolitliyin əlamətləridir. Cahandar ağa ailəsinin təəssübünü çəkdiyi kimi, elinin – obasının da təəssübünü çəkir və bu yolda hər cür fədakarlığa hazırdır. Molla Sadıq tərəfindən qızısqırılan camaatın seminariyaya uşaq yığmaq üçün gələn Çernyayevski və Rus Əhmədə qarşı düşünülməmiş münasibət və hərəkətinə Cahandar ağanın reaksiyası təkcə qonağı müdafiə və qonağa hörmət və yaxud oxumağa, təhsilə müəyyən mənada «loyal» münasibəti ilə yadda qalmır. Bu təsvirlərdə qəhrəmanın xarakterinin daha əhəmiyyətli cəhətlərini önə çəkən məqamlar var. Cahandar ağa Molla Sadıqın fitvası ilə qızısqan camaatın hərəkətinin son aqibətinin xoşagəlməz nəticələr verəcəyini irəlicədən görür. El-oba təəssübkeşi, ağsaqqal kimi bunun qarşısını almağı özünə borc bilir, Molla Sadıq kimi «dişli» bir adamdan, onun arxasında duranlardan çəkinmədən camaatı «fitva»ya getməkdən çəkindirir.

«Dəli Kür» romanında sinfi münasibətlər əks olunub. Yəni romanda Göytəpə kəndinin «qara damlar»da yaşayan sakinləri də, «daş evlərin sakinləri» (B.Nəbiyev) də özünə yer alıb. Romanda aşağı təbəqənin ağır güzəranından da bəhs olunub. Bu mənada Rüstəm kişi, gəmiçi Qoca və onların ailələrinin ağır güzəranını təsvir edən səhnələr diqqəti xüsusilə cəlb edir. Lakin «qara damlar»ın və «daş evlərin sakinləri» romana zamanın və mühitin reallığı kimi gəlib, realist qələm bunu görməyə və təsvir etməyə bilməzdi. İ.Şıxlı bu mənzərələri çox realistcəsinə əks etdirib. Ancaq bu əksətmədə ideoloji münasibət yoxdur. Romanda siniflərin dünyagörüşü əks olunub. Cahandar ağanın «aşağılara» münasibəti, «aşağıların» – Rüstəm kişinin, gəmiçi Qocanın, Çərkəzin «yuxarılara» münasibəti romanda verilib, ancaq sinfi qarşıdurmanın təzahürü kimi yox. Romanda siniflərarası münasibətlər antoqonist ziddiyyətlər prizmasından bədii təsvir obyekt i olmayıb. Əsərin bədii konfliktinin müəyyənləşməsində də, onun inkişafında da məsələlərə milli bütövlük prizmasından baxış qorunub saxlanılır. Şamxalın kasıb ailədən olan bir qızla evlənməsi Cahandar ağanı, əlbəttə, ciddi şəkildə narazı salır və sözün həqiqi mənasında qəzəbləndirir. Bu, ailədaxili məsələyə Cahandar ağanın sinfi mövqedən yanaşmasının göstəricisidir. Onun gəmiçi Qocaya münasibəti isə sinfi zəminə yox, insani meyarlara söykənir. O, gəmiçi Qocanın güzəranının ağırlığına təəssüflənir. Gəmiçi Qocanın maddi sıxıntı içərisində yaşaması müəyyən mənada hətta onu «darıxdırır», «ürəyini ağrıdır». «O yenidən qudasını saymaz yana süzdü. Kişinin məyus və müşkül görkəmi, bulud kimi tutulub susması, həmişə şuxluq edib aləmi güldürən Qocanın indi yumaq kimi büzüşməsi Cahandar ağanın da ürəyini ağrıtdı... O darıxdı». Cahandar ağa mülkəddardır. Çərkəzin sözləri ilə desək, «biçənəklərinin ucu-bucağı görünmür». Düşünülə bilər ki, madam ki, ürəyi ağrıyır, onda öz torpaqlarından, yenə də Çərkəzin sözləri ilə desək, «beş-on tağarlıq» yer ayırıb nə üçün gəmiçi Qocaya vermir? Demək lazımdır ki, bu, məsələyə maarifçi baxışdır və romanın maarifçi qəhrəmanlarından biri Əşrəf məsələni elə belə də qoyur:

«Kişi dayandı. Onun qaşının biri yuxarı qalxdı, o biri isə gözünün üstünə endi:

- Nə demək istəyirsən?

- Bizim neçə hektar yerimiz var?

- Sözüünü de.

- Kəndimizdə elə adam varmı ki, heç torpağı olmasın?

Dedim ki, sözüünü de!

- Olmazmı öz torpağımızdan bir az kasıblara verək?»

Təbii ki, Cahandar ağa oğlunun təklifi ilə razılaşmır. Onun məsələlərə sahibkar baxışı buna imkan verməz. Bu mənada Cahandar ağanın «necə yəni kasıblara torpaq payla, məktəb tikdir, bunlar mənim nəyimə lazımdır» qənaətində təəccüblü cəhət yoxdur. Əslində Əşrəfin qoyduğu məsələnin kökü kifayət qədər dərinidir. Onun atasına etdiyi «təklif» çarizmin həmin dövrdə yürütdüyü iqtisadi siyasətdən mayalanır. Əşrəfin «təklifi» çarizmin 1870-ci il «Əsasnamə»sində nəzərdə tutulanların əks-sədası idi. Azərbaycan tarixində oxuyuruq: «Əslində, bu «Əsasnamə»də yeni bir şey yox idi və o, 1847-ci il «Əsasnamə»lərinin eyni idi. Həmin «Əsasnamə»lərdə də kəndlilərin şəxsən asılı olmaması, hər 15 yaşına çatmış kəndliyə (kişiyə) beş desyatın pay torpağı verilməsi nəzərdə tutulmuşdu. 1870-ci il «Əsasnamə»sində bunlar vəd edilirdi. Əslində torpağı 5 desyatından az olan kəndlilərin böyük əksəriyyətinə əlavə torpaq payı verilmədi...

Rusiyada təhkimçilik hüququ ləğv ediləndə, dövlət kəndliyə öz torpağını satın almaq hüququ ilə bərabər, bu torpağı almaq üçün ona borc pul da vermişdi. Amma Azərbaycan kəndlisinə borc pul verilməmişdi və onun torpağı satın alması mümkün deyildi. Bu, çarizmin milli müstəmləkə siyasətinin təzahürü idi». (Azərbaycan tarixi. I cild. Bakı. Azərneşr, 1994, s.595-596). Tarixi həqiqət aydın göstərir ki, kəndlilərin torpaqsız qalması və buna görə də ağır maddi vəziyyət içərisində yaşamasının kökü «çarizmin milli müstəmləkə siyasəti»nin, milli ayrı-seçkiləyin nəticəsi idi. Rus kəndlilərindən fərqli olaraq müsəlman kəndliyə torpaq almaq üçün «borc pul» verməməkdə çarizmin siyasəti kifayət qədər məkrli idi. Çar hökuməti çox yaxşı başa düşürdü ki, müsəlman mühitində torpaq probleminin yarımçıq həll olunması sinfi qarşıdurmanı gücləndirəcək. Bu, çarizmin milli birliyə, milli bütövlüyə zərbə vurmaq siyasəti idi. Azərbaycan maarifçiləri isə kəndlinin torpaq probleminin həllini «mərhəmət fəlsəfəsi»ndə axtarırdı, kəndlinin torpaqsızlığının günahını yuxarı təbəqənin mənəvi-əxlaqi naqisliyində görürdülər:

«- Eh, əşi, - Əhməd dərinədən köksünü ötürdü, - elə dərd də burasındadır ki, biz bir-birimizə kömək eləmirik. Qalxan yıxılana baxmır. Kim güclüdürsə, hər şeyi qamarlayıb alır. Biri var-dövlətini qoymağa yer tapmır, o biri acından ölür. Biri gecə-gündüz dəridən çıxıb işləyir, o biri at belində gəzir».

Diqqət edilsə, görmək çətin deyildir ki, Əhmədin nitqində məsələlərə maarifçi baxışı inqilabi baxış tamamlayır. «Bir-birinə kömək eləmək», «qalxanın yıxılana baxması» zərurətinin ifadəsi maarifçi dünyagörüş kimi milli birliyə səsləyirsə, «var-dövlətini qoymağa yer tapmayan»larla «acından ölənlərin, «gecə-gündüz dəridən çıxıb işləyənlərlə «at belində gəzənlərin qarşılaşdırılması milli təfriqəyə təkan verən inqilabi mövqedir. Əhmədin bu sözlərindən sosialist ideologiyasının «qoxusu» gəlir. Əhmədin sosial şüurunda inqilabi düşüncəyə ayrılan yer, fikrimizcə, rus mühitindən Azərbaycan mühitinə şüurlu (dövlət siyasəti səviyyəsində) transferin nəticəsi idi və çarizmin «parçala və hökm sür» siyasətinə dolayısı ilə təkan verirdi. Fikrimizcə, «Dəli Kür»dəki ata-oğul qarşılaşmasının – Cahandar ağa ilə Əşrəf arasındakı ziddiyyətin dərinləşməsinin kökündə də elə bu məsələ dayanır. Romanda Cahandar ağanın oğlanları – Şamxal və Əşrəf obrazları da ciddi estetik yük daşıyırlar. Əşrəf «yeniləşən dünya»nın simvoludur. O, seminarist paltarını bir daha əynindən çıxarmaq fikrində deyil. O, etiraf edir ki, «mənim yolum başqadır». Şamxal «ata-baba yolu»nun davamçısıdır və atasının getdiyi yolu getməkdə ısrarlıdır. Onun «ata yolu»nu tutması milli varlıq uğrunda mübarizənin sönmədiyini, daha aramsız xarakter daşıyacağını göstərir.

ZƏRFİN TƏDRİSİNƏ DAİR

Sənubər ABDULLAYEVA,
filologiya elmləri doktoru

Orta ümumtəhsil məktəblərinin mövcud proqramına görə zərf VII sinifdə tədris olunur. Bu nitq hissəsinin öyrədilməsinə 15 saat vaxt ayrılır. Müşahidə və təcrübələr göstərir ki, zərfin tədrisi, onun şagirdlərə mənimsədilməsi bir sıra çətinliklərlə müşayiət olunur. Bu, hər şeydən əvvəl zərfin başqa nitq hissələrinə oxşarlığı ilə bağlıdır. Şagirdlər çox vaxt zərf-isim, zərf-sifət və zərf-sayı fərqləndirə bilmirlər. Görünür, elə bunu nəzərə alan proqram tərtibçiləri isim, sifət, say və əvəzliyə aid sözlərin zərf mövqeyində işlənilib, hərəkətin tərzini, zamanını, yerini, kəmiyyətini bildirməsini, lakin onların bu halda da isim, sifət, say, əvəzlik olaraq qalmasını, zərfə çevrilə bilməməsini xüsusi qeyd edirlər. (“Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı”, Bakı, 2002, səh. 32).

Göründüyü kimi, zərfin tədrisi müəyyən çətinliklərlə bağlıdır. Bunun əsas səbəbi odur ki, zərf digər nitq hissələrindən müxtəlif yollarla əmələ gəlmiş və mürəkkəb bir inkişaf mərhələsi keçmişdir. Bu nitq hissəsi isim, sifət, say, əvəzlik və fellərə nisbətən çox - çox sonralar yaranmış bir kateqoriyadır. *Dünən, bu gün, indi, ertə, birgə, yeyin, erkən, sonra, bildir.* kimi zərflər də, əslində, başqa nitq hissələrindən semantik differensiallaşma yolu ilə yaranmışdır. Zərflər həm sözdüzəldici şəkilçilər, həm adverbiallaşma yolu ilə özündən əvvəl mövcud olan nitq hissələri hesabına həmişə artır. Semantik inkişaf əlaqədar müxtəlif nitq hissələrinin heç bir sözdüzəldici vasitənin iştirakı olmadan zərf kateqoriyasına keçməsi geniş prosesdir. Bu proses adverbiallaşma adlanır. Adverbiallaşma uzun sürən tarixi prosesdir. Dialektik inkişaf baxımından bir keyfiyyətin başqası ilə əvəz olunması birdən-birə olmur, köhnənin tədricən aradan çıxması, yəninin tədricən yaranması yolu ilə baş verir. Müəyyən zaman kəsiyində söz bu prosesin müəyyən pilləsində olur. İlk mərhələdə söz yeni sintaktik mövqedə işlənir, bu zaman sözdə semantik cəhətdən dəyişmə baş verir. Sözü daim zərflik mövqeyində işlənməsi, kontekstual-leksik əhatə dairəsi, aid olduğu felin mənası və s. amillər onda olan adverbial mənanın inkişafına, öz paradiqmasından ayrılmasına və zərf paradiqmasına daxil olmasına gətirib çıxarır. Semantik cəhətdən belə bir inkişaf yeni leksik vahidin yaranması ilə nəticələnir. Ümumiyyətlə, dilçiliyimizdə bəzən “adverbiallıq” və “adverbiallaşma” anlayışları qarışdırılır. Bunlar eyni anlayış deyil. Adverbiallıq daha geniş anlayış olub hər hansı bir nitq hissəsinin zərflik mövqeyində işlənməsidir. Adverbiallaşma isə adverbial çalarlıqlı sözlərin zərf kateqoriyasına keçməsi prosesidir. Uzun illərdən bəri türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində zərf kateqoriyası haqqında

daban–dabana zidd olan çoxlu mülahizələrin irəli sürülməsi də bu prosesin düzgün izah edilməməsi ilə əlaqədardır. Zərfin tədqiqinə həsr edilmiş əsərlərin əksəriyyətində onun isim, sifət və feli bağlama ilə münasibəti diqqət mərkəzində durur. Bir sıra tədqiqatçılar zərflik mövqeyində işlənən bütün isim və sifətləri zərf hesab etməkdədirlər. Digər qrup tədqiqatçılar isə, əksinə, dildə ola biləcək hər hansı bir dəyişikliyi nəzərə almadan zərflik funksiyasında işlənən bütün isim və sifətləri məhz bir nitq hissəsinə daxil etməyə çalışırlar. Ancaq, əslində, sifətə və zaman bildirən isimlərə qarışa bilən zərflərə ümumilikdə deyil, onların hər birinə ayrı - ayrılıqda yanaşmaq lazımdır. Bir sözlə, belə sözlərin hansı nitq hissəsi olmağı barədə ümumi qayda vermək düzgün olmaz. Zərfin inkişaf tarixinə həsr edilmiş əsərlərdə göstərilir ki, qədim türk dillərində isim, sifət və saylar ancaq şəkilçi qəbul etdikdən sonra zərf kimi işlənmişdir. Dilçilik ədəbiyyatında göstərilir ki, *-in*, *-in* qədim instrumental hal şəkilçisi zaman mənalı sözlərlə işlənmiş (*yarın*, *kışın*, *axşamın ertəsin*) və zaman zərfləri yaratmışdır. Müasir dövrdə *-in* şəkilçili zaman zərfləri, olmasa da, bu formant dildə öz izini saxlamaqdadır. Dilimizdə həmin sözlərin *yazı*, *payızı* və s. formaları işlənəməkdədir. Məsələn: *Qışı buradayıq, yazda köçüb gedəcəyik. /S.Vəliyev/; Sabahı bir də gördülər ki, keçəl dalında bir yekə küpə, budur gəlir. /"Qaravəllillər"/; Axşamı hamımız bir yerdə idik./Ş. Əsgərov/.* Formaetibarilə təsirlik hala uyğun gəlidiyi üçün *qışı*, *sabahı*, *axşamı* sözlərindəki *-ı* ünsürü bəzən dilçilər tərəfindən təsirlik hal şəkilçisi kimi göstərilir. Halbuki belə sözlər qədim instrumental hal şəkilçisindən *-n* samitinin düşməsi nəticəsində yaranmışdır. Dilin sonrakı inkişafında ümumi qənaət meyli ilə əlaqədar olaraq instrumental hal şəkilçisinin qalıqı olan *-ı* da düşmüş və bu sözlər şəkilçisiz zaman zərfləri kimi işlənməyə başlamışdır. Məsələn: *Yaz əkinçi, qış dilənçi (Atalar sözü) cümləsində yaz və qış sözləri vaxtilə qədim alət halı ilə işlənmiş, dilin inkişafı nəticəsində -in şəkilçisi tamamilə düşmüş, zaman mənalı söz hal şəkilçisi olmadan qışda və yazda mənalarnı ifadə etmişdir.* Qeyd etmək lazımdır ki, indiki vəziyyətdə *axşam*, *səhər*, *günorta*, *sabah* kimi sözlər zaman zərfinə daha yaxındır. Ümumiyyətlə, bu sözlər ismin paradiqmasından uzaqlaşmaqdadır. Dildə bu sözlərin mənsubiyyət şəkilçiləri işlənməsinə az rast gəlirik. Yerlik halında isə bu sözlər ümumiyyətlə işlənmir. Həmin sözlərin formalarına və əlaqə saxladığı fellərə diqqət yetirsək, görürük ki, mübtədə vəzifəsində *axşam*, *günorta* sözləri ancaq *düşmək*, *sabah* və *səhər* sözləri isə *açılmaq* feli ilə işlənir. Xoruz banlamasa, *sabah* açılmaz. /Atalar sözü/; *Axşam* düşürdü. (İ.Şıxlı). Halbuki, şəkilçisiz zaman zərfləri kimi işlənən həmin sözlər hərəkət, təfəkkür, görmə, nitq və s. mənalı bütün fellərlə işlənə bilir. Məs.: Uşağın dayəsi *sabah* gələcək. /Bayramov B./; *Axşam* danışarıq. /M.İbrahimov/ və s. *Axşam*, *səhər*, *günorta*, *sabah* kimi sözlər cəm şəkilçisi qəbul etdikdə əksər hallarda zaman zərfləri kimi özünü göstərir. Məsələn, hamı *axşamlar* çəkilib öz evində oturur, heç kəs bayıra belə çıxmazdı./C. Bərgüşad/; *Səhərlər* gələrdi bizə. /İ. Məlikzadə/. Lakin bununla bərabər ayrı-ayrı ifadə və cümlələrdə bu sözlərin isim kimi də işləndiyini görürük. Həmin sözlər təyini söz birləşmələrinin

tərəfləri kimi işlənə bilər. Məsələn: *Axşamın* xeyrindən, *səhərin* şəri yaxşıdır. /Atalar sözü/; Birdən sərin *axşam* yelinə qarışan oynaq bir musiqi səsi otağa dolaraq, onu diksindirirdi. /İ. Əfəndiyev/. Onu xüsusilə Bakının *axşamları* məftun etmişdi. Belə sözləri tamamlıq kimi işlətmək mümkündür. Məsələn, *Səhəri* gözləyirik, *axşama* az qalır. Yuxarıda verilən izahdan aydın olur ki, tədris zamanı adları çəkilən sözlərin ikili xüsusiyyəti hökmən nəzərə alınmalıdır. İstər tükologiyada, istərsə də Azərbaycan dilinə dair yazılmış əsərlərin çoxunda sifət və zərf məsələsi mübahisəlidir. Bu da leksik və morfoloji cəhətdən bu iki nitq hissəsinin bir-birinə yaxın olmasından irəli gəlir. Dilçilərin bir qrupu qeyd edir ki, sifət isim və ya feldən əvvəl gəlməsindən asılı olmayaraq, hər yerdə sifətdir. Bir qrupu göstərir ki, sifət fellə yanaşı gəldikdə zərf olur. Bildirdiyimiz kimi, adverbiallaşma prosesidir və zərf kimi işlənən belə sözlər bu prosesin müxtəlif pillələrində ola bilər. Bunlardan bəziləri zərf kimi sabitləşmiş /*düz, ayrı, yavaş, asta, arxayın*/, bir sözlə, burda həmin proses başa çatmışdır. Məsələn: Sən öz yerində *düz* otur. Bu sözləri *ayrı* yaz. Bu sözlərdən bəziləri /*cəld, bərk, salamat, boş*/ isə zərflik mövqeyində işlənirsə də, zərfə tamamilə keçməmişdir. Bunları zərflərə yaxınlaşdıran onların zərflik mövqeyində işlənməsidir. Bəzi tədqiqatçılar *-la, -lə* ilə işlənən sözləri isim və qoşma kimi qəbul edir və qəti şəkildə belə sözləri zərf hesab etmirlər. Dilçilərin başqa bir qrupu isə həmin sözlərin ikili xüsusiyyətini görərək, belə sözləri həm düzəltmə zərf, həm də ismin qoşmalarla işlənmiş forması kimi qəbul edirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, konkret mənalı isimlər bu qoşma ilə işləndikdə leksik əhatə dairəsindən və sintaktik mövqeyindən asılı olmayaraq, hər yerdə cümlənin vasitəli tamamlığı vəzifəsində işlənir. *Atamla* gedirəm dedikdə *atamla* sözünün isimlə işlənməmiş qoşma olması şübhə doğurmur. *-La, -lə* qoşmasını qəbul etmiş mücərrəd mənalı isimlər adverbiallaşmaya daha çox meyillidirlər. Belə sözlər çox vaxt cümlənin tərz-i-hərəkət zərfliyi olur. Məsələn: Leyla bu gün *həvəslə* işləyirdi /B.Bayramov/. Şirin *həyəcanla* onun üzünə baxdı. /İ.Əfəndiyev/; Uşaqlar *səbirsizliklə* onun yolunu gözləyirdilər /S.Qədirzadə/. Tərz-i-hərəkət zərfliyi kimi işlənən bu sözlərdən əksəriyyəti zərf kateqoriyasına daxil olur. Bu zaman şəkilçiləşmiş qoşma öz qrammatik mənasını itirir. Məsələn: *Zorla, həyəcanla, tezliklə, çətinliklə, səbirsizliklə, hamılıqla, bütünlüklə* və s. sözlər belə zərflərdəndir. Bu sözlərdəki *-la* morfeminə leksik şəkilçi kimi baxmaq olar. *-la, -lə* qoşması ilə işlənən mücərrəd mənalı sözlər bəzən cümlənin vasitəli tamamlığı da olur. Bu *sürətlə* toya çətin çatarıq - cümləsində *sürətlə* sözü *bu* işarə əvəzliyi ilə işlənməmişdir. Odur ki, bu söz cümlənin vasitəli tamamlığı olmuşdur. Deməli, burada *bu* işarə əvəzliyinin (təyinin) mühüm rolu var. Beləliklə, qoşma qəbul etmiş sözün hansının isim, hansının zərf olduğunu bilmək üçün ona təyinedici söz əlavə etmək lazımdır. Əgər söz asanlıqla təyin qəbul edirsə, bu sözün isim olması şübhə doğurmur. Söz təyin olunma xüsusiyyətini itirirsə, deməli, o, zərfə keçmə prosesindədir. Əgər söz tamamilə təyin qəbul edə bilmirsə, o söz artıq zərfə keçmiş hesab olunur. Müasir Azərbaycan dilində zərflərin böyük bir qrupu müəyyən hal

formasında olan sözlərin adverbiallaşması hesabına yaranmışdır. Müəyyən hal formasında olan sözlərdən bəziləri zərflik mövqeyində müntəzəm işləndikcə leksik əhatə dairəsinin, aid olduğu felin mənasının və nəhayət, məkani-grammatik hal şəkilçilərinin mənasının təsiri altında semantik cəhətdən dəyişir və hal sistemindən ayrılır. Belə sözlərdə hal şəkilçisinin mənası, bununla əlqədar fellə idarə olunma xüsusiyyəti itir. Forma etibarilə ismə və ya başqa nitq hissəsinə oxşasa da, bir leksik vahid kimi zərf kateqoriyasına daxil olur. Məsələn, *onda* sözü yerlik halında işlənmiş *o* əvəzliyindən yaranmışdır. Bu sözün təkibindəki yerlik hal şəkilçisi sabitləşmişdir. Söz hal-hazırda zaman zərfləri kimi dildə işlənir. Məsələn, *gərək ki, onda papiros çəkmirdi* /İ.Əfəndiyev/ cümləsində *onda* sözü cümlənin zaman zərfləri kimi *o zaman, o vaxt* mənasında işlənir. Bununla yanaşı, dildə bu sözün *-da,-də* yerlik hal şəkilçili söz variantı da vardır. *Onda* kitab var cümləsində isə *onda* sözü cümlənin vasitəli tamamlığı olub, subyekt anlayışını ifadə edir. Məkani-grammatik hal formasında zərfləşən sözlərin bəzilərində III şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin sabitləşmiş şəklinə də rast gəlmək olur. Məsələn: Mən sənin barəndə *dünyasında* elə söz demərəm. (İ.Əfəndiyev); *Vaxtında* sənin başına ağıl qoydular-cümlələrində *dünyasında, vaxtında* sözləri zaman zərfləridir. Müəyyən hal formasında sözlərin zərflik mövqeyində işlənməsi nəticəsində *dərindən, ucadan, bərkdən, yalandan, birlikdə, təklidə* kimi tərzi – hərəkət zərfləri, *vaxtında, təzədən, arada, onda, axırda, hazırda, çoxdan, hərdən* kimi zaman zərfləri yaranmışdır. Müasir Azərbaycan dilində işlənən belə zərflərin əhatə dairəsi bəzən süni surətdə genişlənir. Məsələn: *uzaqda, uzaqdan, arxadan, qabaqda, üstündə, qaranlıqda* kimi sözlərə zərf kimi baxılır. Bu sözlərdən bəziləri lüğətlərə (*uzaqda, uzaqdan, arxadan, qabaqda, üstündə, üstündən, qaranlıqda*) ayrıca lüğət vahidi kimi daxil olmuşdur. Bu sözlərdə işlənən hal şəkilçiləri öz qrammatik mənalərini itirməmişdir. Bizə görə, belə sözləri müəyyənləşdirmək üçün sual köməyə gələ bilər: bu sözlərə aid verilən suallarda hal şəkilçisi qalırsa, onları zərf hesab etmək olmaz. Sözdəki hal şəkilçisi qrammatik mənasını saxladığı üçün sualda da öz əksini tapır. Yuxarıda izah etdiyimiz ayrı-ayrı hallar göstərir ki, məktəblərimizdə zərfin tədrisi başqa nitq hissələrinə nisbətən daha mürəkkəbdir. Tədris zamanı yuxarıda bəhs etdiyimiz məlumatların nəzərə alınması bu işi müəyyən dərəcədə asanlaşdırar.

TƏDRİS RUS DİLİNDƏ OLAN SİNİFLƏRDƏ FELİN ZAMAN KATEQORİYASININ ÖYRƏDİLMƏSİ

İradə ŞƏMSİZADƏ,
filologiya elmləri namizədi

Rus bölmələrində Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində fellərin öyrədilməsi üzrə işə geniş yer ayrılır. Bu, müxtəlif səbəblərdən irəli gəlir. M.Hüseynzadənin göstərdiyi kimi, «Azərbaycan dilinin felləri ona məxsus olan aşağıdakı əlamət və xüsusiyyətlərlə başqa nitq hissələrindən ayrılır: 1) fellərin iş görəni, iş icra edəni olmalıdır; 2) fellərdə inkarlıq kateqoriyası vardır; 3) fellərdə təsirlik və təsirsizlik kateqoriyası vardır; 4) fellərdə növ vardır; 5) fellərdə tərzlər vardır; 6) fellərdə zaman kateqoriyası vardır; 7) fellərdə şəxs kateqoriyası vardır (şəxs kateqoriyası isimlərə də aid olur); 8) fellərdə xüsusi və ümumi şəkillər vardır; 9) fellərin bağlama şəkilləri vardır» (M.Hüseynzadə, Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Maarif – 1973, səh.148). İkincisi, fellər predikativliyin əsas vasitəsidir. Dili mənimsəmə zamanı xəbərin verilməsi, informasiyanın ötürülməsi vacib şərtədir. Əgər cümlədə xəbər olmazsa və ya xəbər düzgün formalaşdırılmazsa, onda ötürülən informasiya aydın olmur. Xəbər isə əsasən fellərin köməyi ilə düzəlir. Üçüncüsü, felin zaman kateqoriyası işin, hadisənin baş vermə zamanını ifadə edir. Bu vacib şərt olmadıqda və ya düzgün ifadəsini tapmadıqda hadisənin nə zaman baş verməsi qeyri müəyyən olur, yaxud təhrif edilir. Nəhayət, felin şəxs kateqoriyası hadisənin kim tərəfindən yerinə yetirilməsini, onun icraçısını göstərir və bu da xəbərin formalaşmasında əhəmiyyətli məqamlardan biridir. Felin xəbər şəklində həm zaman, həm də şəxs kateqoriyası istifadə olunur. Dilin tədrisində bu məsələyə də xüsusi diqqət yetirilməlidir. Dil üçün xarakterik cəhət onun quruluşunu əmələ gətirən ayrı-ayrı ünsürlərin bir-biri ilə əlaqələnməsi və bunun nəticəsində insanlar arasında ünsiyyət vasitəsinin yaranmasıdır. Bu ünsürlər - səsələr, sözlər, söz birləşmələri və cümlələrdən ibarətdir. Lakin sözlərin bir-biri ilə əlaqəsi qrammatik vasitələrin köməyi ilə əldə olunur. Deməli, tədris prosesində əlaqələnməni yaradan başqa bir ünsür – şəkilçi də mühüm vasitələrdən biri olur.

Felin mürəkkəb və daha çox elmi mübahisələrə, fikir ayrılığına səbəb olan kateqoriyalarından biri zaman kateqoriyasıdır. Qrammatik zamanla bağlı bir məsələdə bütün dilçilər həmrəydir. Bütün türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də fel zamanlarının üç növü vardır. Daha doğrusu, dilçilər fel zamanının indiki, keçmiş və gələcək kimi üç növünün varlığını mübahisəsiz qəbul edirlər. Qrammatik zaman obyektiv zamanın dildəki ifadəsidir. Obyektiv zaman ardıcıl axan prosesdir. Bu zamanın əvvəli və sonu yoxdur. Zaman daim keçmişdən gələcəyə doğru

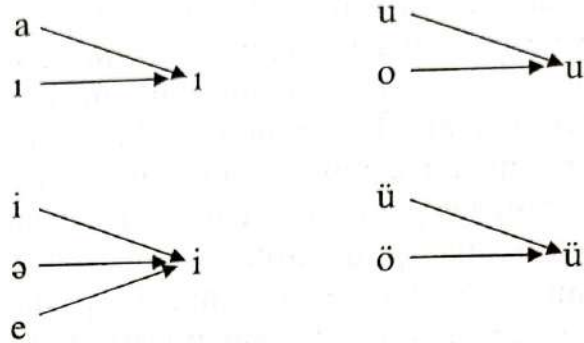
dəyişdiyindən indiki zaman anlayışı nisbi səciyyəlidir. Bu, keçmişlə gələcəyi ayırmağa xidmət edən zaman fasiləsidir. Zaman kateqoriyasının formalaşması zaman paradigmasına əsaslanır. Zaman paradigması üç obyektiv zaman üzrə müəyyən edilir. Hadisələrin, iş, hal və hərəkətin keçmişə, indiyə və gələcəyə münasibəti üzrə zamanlar üç yerə ayrılır. Hərəkətin indiki andan əvvəlki vaxtda icrasını bildirən zaman keçmiş, hal-hazırda baş verdiyini bildirən zaman indiki, indiki andan sonra baş verdiyini bildirən zaman isə gələcək zaman adlanır. Azərbaycan dilində fəlin zaman kateqoriyası öyrədilərkən şagirdlərə ilk növbədə, bu üç zamanın mövcudluğunu başa salmaq lazımdır. Rus bölmələrində tədris prosesində rus dilində də zamanın bu cür bölgüsünün olması tədris prosesində izah edilənin daha asan anlaşılmasına kömək göstərir. Zaman kateqoriyasının mənimsənilməsi üçün həm rus, həm də Azərbaycan dillərindən nümunələr gətirmək vacibdir. Həmçinin, qeyd etmək lazımdır ki, obyektiv zamanla qrammatik zaman arasında fərqlər mövcuddur. Obyektiv zaman bizdən asılı olmayaraq mövcuddur və əbədidir. Qrammatik zaman isə obyektiv zaman içərisində mövcuddur. Qrammatik zaman qrammatik formalarda təzahür edir. Qrammatik zaman qrammatik formalara istinad etdiyi üçün onun ifadə formaları ayrı-ayrı dillərdə bir -birindən fərqlənir.

Azərbaycan dilində bu dilin qrammatik quruluşuna müvafiq olaraq, zaman kateqoriyası özünü beş qrammatik formada biruzə verir. İndiki zaman bir qrammatik formada, keçmiş və gələcək zamanların hər biri isə iki qrammatik formada özünü göstərir.

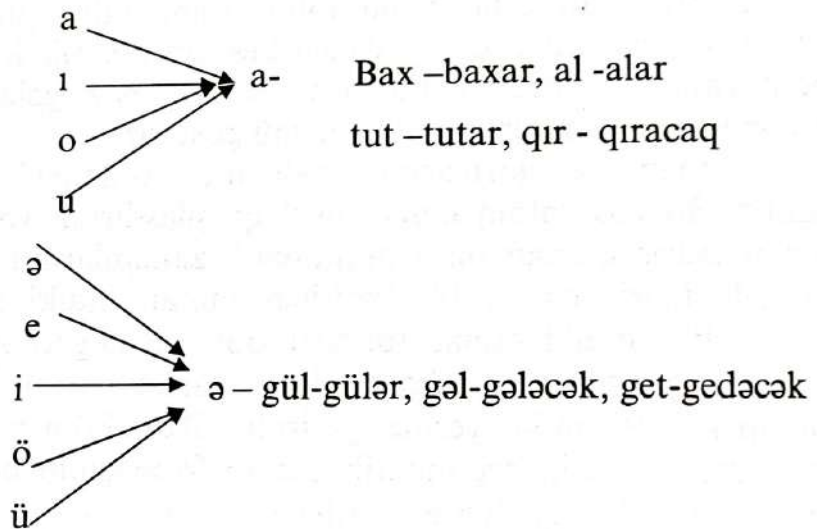
Zaman kateqoriyasının tədrisində müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Ən çox tətbiq edilən üsul qarşılaşdırma və tutuşdurmadır. Bu zaman tədris olunan dilin qrammatik zamanlarının ayrı-ayrı formaları ayrılıqda tədris edilir. İlk keçirilən zaman indiki zaman olur. Tədris olunan dilin indiki zaman forması, onu əmələ gətirən vasitələr öyrədilir. Öyrətmə prosesində müqayisələr aparılır, tutuşdurmalar misal və nümunələr əsasında yerinə yetirilir. Rus bölməsində tədris zamanı Azərbaycan dilinin qrammatik zaman formasının bu dilin hansı zaman formasına uyğun gəldiyi göstərilir. Çox vaxt misal və nümunələr tərcümə edilir. Bu prosesdə fərqli cəhətlərə də diqqət yönəldilir.

Azərbaycan dilində şəkilçilər əsasən iki və dördvariantlı olur. Bunun səbəbi saitlərin bir-birini izləməsində ahəng qanununun xüsusi halları ilə bağlı meydana çıxan məhdudiyətlərdir. Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər sözün kökünə və ya əsasına artırılır. Şəkilçilər artırılarkən ahəng qanunundan irəli gələn prinsip gözlənilməlidir. Qalın saitli hecadan sonra qalın saitli hecanın, incə saitli hecadan sonra incə saitli hecanın gəlməsi vacibdir. Konkret halda hansı şəkilçi variantının əlavə olunmasının doğruluğu da tədris prosesində xüsusi qeyd olunmalıdır. Şəkilçilərin artırılmasını sxem şəklində vermək mümkündür. Sxem qaydaların, daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir. İkivariantlı şəkilçilərdə **a** və **ə** saitləri iştirak edir. Məsələn, **-ma, -mə, -lar, -lər, -ar, -ər.**

Dördvariantlı şəkilçilərdə *i, ı, ü, u* saitləri işlənir. Məsələn, **-nın, -nin, -nun, -nün; -ır-ir, -ur, -ür**. Əgər sözün son hecası **a** və ya **ı** ilə bitərsə, onda dördvariantlı şəkilçidən tərkibində «**n**» olan variant əlavə olunur. Əgər sözdəki son heca **o** və ya **u** olarsa onda dördvariantlı şəkilçidən tərkibində «**u**» olan variant əlavə olunur. İncə saitlər üçün də bu qaydalar vardır. Həmin qaydaları sxemdə aşağıdakı kimi göstərmək olar:

İkivariantlı şəkilçilərin biri qalın, digəri incə saitli olur. Onların artırılması prinsipi aşağıdakı sxemdə göstərilmişdir:

Şagirdlərə izah olunur ki, Azərbaycan dilinin fonetik normalarına görə iki sait ardıcıl işlənmir. Buna görə sözün kökünə, o cümlədən, felin kökünə şəkilçi artırıldıqda bitişdirici samitdən istifadə edilir. Bitişdirici samit kimi «**y**» və «**n**» samitlərindən istifadə olunur. Məsələn, **ütüləmək – ütülə – ütüləyir – ütüləyəcək**, **ağlamaq – ağla – ağlayır, ağlayacaq**; **bağlamaq – bağla – bağlayır, bağlayacaq**; **demək də – deyir, deyəcək** və s. Formalaşdırma üçün zəruri olan ilkin biliklər bunlardır və mahiyyət etibarını ilə onların mənimsənilməsində və izahında heç bir çətinlik yoxdur. Məlumdur ki, felin qrammatik şəkilçilərinin ardıcillıq normasına görə, bir qayda olaraq, feldən sonra inkarlıq, sonra isə zaman və şəxs şəkilçiləri işlədilir. Azərbaycan dilində felin kökü onun lüğət formasının və ya məsdərə məxsus **-maq, -mək** şəkilçisinin atılması

ilə əmələ gəlir. Felin kökü II şəxsin təki üçün əmr şəklinin formasıdır. Bu cəhət rus dili ilə, demək olar ki, üst-üstə düşür və istisna halları nümunələr verərkən izah etmək olar. *Getmək* – *удму*, *get* – *уду*, *oxumaq* – *читать*, *oxu* – *читай*, *yazmaq* – *писать*, *yaz* – *пиши* və s.

Yuxarıda II şəxsin təki üçün verilmiş əmr formaları təsdiqdədir. İnkâr şəkilçisi ikivariantlı –*ma*, –*mə* şəkilçisidir. İkivariantlı şəkilçinin sözə artırılması haqqında məlumat verildiyindən şagirdlər bu inkâr formasını asanlıqla düzəldə bilirlər. Bunu nəzərə alsaq, əmr formasının inkârına birbaşa nümunələr göstərmək olar. *Get* – *иди*, *getmə* – *не иди*; *oxumaq* – *читать*, *oxu* – *читай*, *oxuma* – *не читай*, *yazmaq* – *писать*, *yaz* – *пиши*, *yazma* – *не пиши* və s. Verilmiş formalardan hər biri cümlədir. Tədris prosesində belə cümlələri əlavə sözlərlə genişləndirməklə şifahi nitqi inkişaf etdirmək mümkündür. *Kitab oxu. Məktub yaz. Evə get. O kitabı oxuma, bu kitabı oxu. Yuxarı çıxma, aşağı düş. Qələmi mənə ver. Əlindəki qələmi mənə ver* və s.

Azərbaycan dilində indiki zamanın ifadəsi üçün dörd –*ır*, –*ir*, –*ur*, –*ür* şəkilçisindən istifadə olunur. Əgər felin kökü saitlə bitərsə bu halda bitişdirici samitli dördvariantlı şəkilçidən istifadə edilir (–*yır*, –*yir*, –*yur*, –*yür*). İndiki zamanı yaratma modeli belədir: felin kökü + indiki zaman şəkilçisi. İşin kim tərəfindən görülməsini də ifadə etmək üçün indiki zaman şəkilçisindən sonra sözə şəxs şəkilçisi əlavə olunur. Bu halda indiki zamanın şəxslə formasının düzəldilməsi modeli bu cür olacaqdır: **felin kökü + indiki zaman şəkilçisi + şəxs şəkilçisi**.

Yuxarıda qeyd olunmuş model əsasında indiki zamanın şəxslə formalarını öyrətmək üçün şəxs şəkilçiləri də tədris edilməlidir.

Felin şəxs kateqoriyasının şəkilçiləri, başlıca olaraq, zamana və şəxsə görə müəyyən edilir. Buna görə də şəxs şəkilçiləri zaman şəkilçilərindən sonra söz tərkibinə daxil olur.

İndiki zaman şəkilçisindən sonra ədəbi dil norması üzrə şəxs şəkilçiləri aşağıdakı kimi işlədildiği izah edilir:

Tək		Cəm	
I şəxs	-am (-əm)	-ıq (-ik,-uq,-ük)	
II şəxs	-san (-sən)	-sınız (-sınız,-sunuz,-sünüz)	
III şəxs	-	-lar (-lər)	

Bundan sonra konkret nümunələr əsasında şəxslər üzrə indiki zaman formalarının düzəldilməsi ardıcılığının öyrədilməsi üzrə iş aparılmalıdır. Nümunə üçün *getmək*, *almaq*, *axtarmaq*, *istəmək*, *oxumaq*, *yazmaq* fellərini götürmək olar:

İndiki zamanın təsdiq formasının düzəldilmə ardıcılığı belə olacaqdır:

1. Felin kökünə uyğun gələn şəkilçi artırılır.

get + ır (gedir), *al + ır (alır)*, *axtar + ır (axtarır)*, *istə + yir (istəyir)*, *oxu + yur (oxuyur)*, *yaz + ır (yazır)*. Burada birinci misalda baş vermiş

dəyişikliyin səbəbi izah edilir. Sonu «t» ilə bitən sözlərə saitlə başlanan şəkilçi artırıldıqda «t» samiti «d» samiti ilə əvəz olunur.

2. Zaman şəkilçilərindən sonra hərəkətin hansı şəxs tərəfindən yerinə yetirilməsini göstərmək üçün şəxs şəkilçiləri artırılır.

I şəxsin təki. *Gedir+əm – gedirəm, alır+am –alıram, axtarır+am-axtarıram, istəyir+əm – istəyirəm, oxuyur+am - oxuyuram, yazır+am – yazıram.*

II şəxsin təki. *Gedir+sən – gedirsən, alır+san –alırsan, axtarır+san-axtarırsan, istəyir+sən – istəyirsən, oxuyur+san - oxuyursan, yazır+san – yazırsan.*

III şəxsin təki. *Gedir, alır, axtarır, istəyir, oxuyur, yazır – III şəxsin təki sıfır şəxs şəkilçili olduğu üçün onların artırılması da lazım gəlmir.*

I şəxsin cəmi. *Gedir+ik – gedirik, alır+iq –alırıq, axtarır+iq-axtarırıq, istəyir+ik – istəyirik, oxuyur+uq - oxuyuruq, yazır+iq – yazırıq.*

II şəxsin cəmi. *Gedir+siniz – gedirsiniz, almır+sınız –alırsınız, axtarır+sınız- axtarırsınız, istəyir+siniz – istəyirsiniz, oxuyur+sunuz - oxuyursunuz, yazır+sınız – yazırsınız.*

III şəxsin cəmi. *Gedir+lər – gedirlər, alır+lar –alırlar, axtarır+lar-axtarırlar, istəyir+lər – istəyirlər, oxuyur+lar - oxuyurlar, yazır+lar – yazırlar.*

İndiki zamanın inkar formasının düzəldilmə ardıcılığı belə olacaqdır:

1. Felin kökünə uyğun gələn inkar şəkilçisi artırılır.

Get+mə - getmə, al+ma - alma, axtar+ma - axtarma, istə+mə - istəmə, oxu+ma –oxuma, yaz+ma - yazma. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində indiki zamanın inkar formasını düzəldərkən «-ma, -mə» şəkilçisinin əvəzinə felin kökünə «m» samitinin artırılması qəbul edilmişdir. Eyni zamanda, «-ma, -mə» formasından da istifadə etmək mümkündür. Lakin ədəbi dil səviyyəsində yalnız «m» samitinin artırılması norma sayılır.

2. Felin kökünə uyğun gələn şəkilçi artırılır.

getmə + yir (getməyir), alma +yır (almayır), axtarma+yır (axtarmayır), istəmə +yir (istəməyir), oxuma +yır (oxumayır), yazma+yır (yazmayır).

2. Zaman şəkilçilərindən sonra hərəkətin hansı şəxs tərəfindən yerinə yetirilməsini göstərmək üçün şəxs şəkilçiləri artırılır.

I şəxsin təki. *Getmir+əm – getmirəm, almır+am –almıram, axtarmır+am- axtarmıram, istəmir+əm – istəmirəm, oxumur+am - oxumuram, yazmır+am – yazıram.*

II şəxsin təki. *Getmir+sən – getmirsən, alır+san –almırsan, axtarmır+san- axtarmırsan, istəmir+sən – istəmirsən, oxumur+san - oxumursan, yazmır+san – yazmırsan.*

III şəxsin təki. *Getmir, almır, axtarmırlar, istəmirlər, oxumurlar, yazmır – III şəxsin təki sıfır şəxs şəkilçili olduğu üçün onların artırılması da lazım gəlmir.*

I şəxsin cəmi. *Getmir+ik = getmirik, almır+iq = almırıq, axtarmır+iq = axtarmırıq, istəmir+ik = istəmirik, oxumır+uq = oxumuruq, yazmır+iq = yazmırıq.*

II şəxsin cəmi. *Getmir+siniz = getmirsiniz, almır+şınız = almırsınız, axtarmır+şınız = axtarmırsınız, istəmir+siniz = istəmirsiniz, oxumır+şınız = oxumırsınız, yazmır+şınız = yazmırsınız.*

III şəxsin cəmi. *Getmirlər, almırlar, axtarmırlar, istəmirlər, oxumurlar, yazmır.*

Azərbaycan dilində iki keçmiş zaman vardır: nəqli və şühudi. Bunlardan biri əsasında formalaşdırma üsulunu nəzərdən keçirək. Bu zamanda felin kökü məlum olmalıdır. Şühudi keçmiş zamanın şəkilçiləri bunlardır: *-di, -di, -du, -dü.* Göründüyü kimi, dördvariantlı şəkilçi formasından istifadə olunur.

Şühudi keçmiş zamana uyğun gələn şəxs şəkilçiləri aşağıdakılardır:

Tök	Cəm
I şəxs -m	-iq,-ik,-uq,-ük
II şəxs -n	-niz,-niz,-nuz,-nüz
III şəxs -	-lar,-lər

I şəxsin təki. *Get+di+m = getdim, al+dı m = aldım, axtar+dı+m = axtardım, istə+di+ = istədim, oxudu+m = oxudum, yazdı+m = yazdım.*

II şəxsin təki. *Get+di+n = getdin, al+dı+n = aldın, axtar+dı+n = axtardın, istədi+n = istədin, oxu+du+n = oxudun, yaz+dı+n = yazdın.*

III şəxsin təki. *Get+di, aldı, axtardı, istədi, oxudu, yazdı – III şəxsin təki sıfır şəxs şəkilçili olduğu üçün onların atılması da lazım gəlmir.*

I şəxsin cəmi. *Get+di+k = getdik, a+dı+q = aldıq, axtar+dı+q = axtardıq, istə+di+k = istədik, oxu+du+q = oxuduq, yaz+dı+q = yazdıq.*

II şəxsin cəmi. *Get+di+niz = getdiniz, al+dı+niz = aldınız, axtar+dı+niz = axtardınız, istə+di+niz = istədiniz, oxu+du+nuz = oxudunuz, yaz+dı+niz = yazdınız.*

III şəxsin cəmi. *Get+di+lar = getdilər, al+dı+lar = aldılar, axtar+dı+lar = axtardılar, istə+di+lar = istədilər, oxu+du+lar = oxudular, yaz+dı+lar = yazdılar.*

Oxucuların nəzərinə

Jurnalımıza 2010-cu il üçün abunə yazılışı davam edir. Bakı şəhəri üzrə abunə yazılmaq istəyənlər aşağıdakı mətbuat yayımı firmalarına müraciət edə bilərlər:

1. "Qasid". Ünvan: Cavadxan, 21; telefon: 4-93-16-43
2. "Səma". Ünvan: H.Cavid, 9, mənzil 63; telefon: 4-94-09-59
3. "Kaspi". Ünvan: Mətbuat pr., 25; telefon: 5-10-61-96

Rayonlarda isə abunəni Azərbaycan Mətbuat Yayımı İstehsalat Birliyinin yerli yayım şöbələri aparır.

DİLİN TƏDRİSİ VƏ YENİ TƏLİMİ YANAŞMALAR

Tariyel ƏLİYEV,

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin dosenti

Ölkəmizdə müstəqilliyin bərpa edilməsi yeni sosial-siyasi, mədəni-iqtisadi münasibətlərin formalaşmasını tələyüklü məsələ kimi ortaya qoyub. Bütün bunların reallaşdırılması təkcə zaman yox, həm də güclü və müasir dövrün tələblərinə cavab verən kadr potensialının yaradılmasını tələb edir. Bu isə öz növbəsində cəmiyyətin maraqlarını təmin edən təhsilin qurulması vəzifəsini ödə çəkir. Lakin təhsilin yeniləşdirilməsi zərurəti təkcə bu deyilənlərlə məhdudlaşmır; sürətlə dəyişən dünyada insanlar üçün, bəşəriyyət üçün yeni, çoxsaylı və daha mürəkkəb olan problemlər yaranmış və yaranmaqda davam edir. Bütün bunlardan baş açmaq üçün insandan yeni, çevik və adekvat düşüncə tərzini tələb olunur. Buna nail olunması isə ilk növbədə təhsillə bağlıdır. Deməli, təhsil bu gün daha çevik olmalı, ənənədə faydalı olanları yaşatmaqla bərabər, yenilikləri həssaslıqla izləməli, mənimsəməli, təcrübədə yoxladıqdan sonra tətbiq üçün qəbul etməlidir. Əslində, ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatı məhz bu istiqamətdə həyata keçirilir. İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil sahəsindəki faydalı təcrübələrini öyrənmək, nailiyyətlərimizlə, milli-mənəvi dəyərlərimizlə uzaqlaşdırmaq xeyli vaxt aparsa da, son dərəcə önəmli istiqamət kimi müəyyənləşdirilmişdir. Bununla əlaqədar artıq bu gün xeyli iş görüldüyünü, müəyyən uğurların əldə edildiyini deməyə əsas var. Bu addımların atılması, əlbəttə, asan olmamışdır; ilk növbədə orta məktəbdə ayrı-ayrı fənlərdən dərslər deyən müəllimləri yeniliyə, axtarışlara, yaradıcılığa sövq edən səbəbləri xatırladaq. Bu, məhz ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatının qarşıya qoyduğu vəzifələrdən qaynaqlanmışdır. İslahatın lap ilk addımlarında proqram və dərslərin yeniləşdirilməsi, az sonra yeni texnologiyaların mənimsənilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər, məktəbin təchizatının yaxşılaşdırılması, məktəbin və şagirdlərin kompüterlə təmin edilməsi istiqamətində görülən işlər müəllimləri pedaqoji fəaliyyətlərində dönüş yaratmağa səsləyirdi.

İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil siyasətinin mükəmməl öyrənilməsi isə respublikamızda kurikulum islahatının aparılmasını zəruri etdi. Kurikulumun tətbiqi isə yeni və faydalı təlim texnologiyalarından istifadəni qaçılmaz edir. Yeni texnologiyaların – TTİMY (tənqidi tənqürün inkişafında mətaliə və yazı), informasiya – kommunikasiya texnologiyaları, fəal/interaktiv təlim və s. mahiyyəti, tətbiqi yollarının mənimsənilməsi üzrə işlərə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bizdə çoxdan başlanılıb. Onların tətbiqini zəruri edən səbəblər çoxdur. Birinci və ən mühüm səbəb, dövrün tələblərinə uyğun olaraq, şagirdlərdə həyati bacarıqların formalaşdırılmasıdır. Ənənəvi təlimi ən çox

maraqlandıran şagirdlərə çoxlu həcmdə biliyin mənimsədilməsi idi. Əslində, bu, məqsədə çevrilmişdi. Bacarıq və vərdişlərin yaradılmasının vacibliyindən müntəzəm danışılsa da, bu, kölgədə qalmışdı. Çoxlu həcmdə biliyin mənimsədilməsi cəhdi, etiraf edilməlidir ki, məktəbi həyatdan uzaq salmışdı. Ciddi məntiqsizlik, belə demək olarsa, ədalətsizlik özünü onda göstərirdi ki, həyatdakı coşğun inkişaf, sürətli dəyişiklik məktəbin qapısından içəriyə daxil ola bilmirdi. Müəllim, az qala, yeganə bilik mənbəyinə çevrilmişdi. Dinamik inkişaf ilə təmasda olan, informasiya axını məkanında yaşayan, yeni təlimatlarla saatbasaat zənginləşən şagird bunu məktəbdə, sinif otağında da görməyi arzulayırdı. Təhsili, dünyada gedən prosesləri ayıq nəzərlərlə izləməyi bacaran hər kəsə aydın olmuşdur ki, ənənəvi təlimlə, onun metod, üsul və vasitələri ilə bu gün məhdudlaşmaq kifayət deyil, sabah isə heç mümkün olmayacaq. Bütün bunlar təhsilin həm məzmununda, həm də metod və formalarında ciddi dəyişikliyin aparılmasını mühüm vəzifə kimi irəli sürdü və ümumtəhsil məktəblərində həyata keçirilən kurikulum islahatı məhz buna xidmət edir.

Ana dili, eləcə də xarici dillərlə (rus, ingilis və s.) bağlı hazırlanmış kurikulum layihələri ilə tanışlıq, yuxarıda deyildiyi kimi, həm yeni texnologiyaların tətbiqini zəruri edir, həm də dilin ünsiyyət vasitəsi kimi öyrənilməsinə nəzərdə tutur.

Etiraf edilməlidir ki, ənənəvi təlimdə dil qaydalarının mənimsədilməsi başlıca vəzifə hesab edildiyindən itkilər çox olmuşdur. Belə demək mümkündürsə, dil fənləri, nəhayət, yalnız qrammatik qaydaların öyrədilməsi kimi ənənədən uzaqlaşa biləcəkdir. Müəyyənləşdirilmiş məzmun xətləri – **dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı, dil qaydaları** bunu söyləməyə əsas verir. Eləcə də məzmun xətləri üzrə əsas və alt standartların hər bir sinifdə izlənilməsindən aydınca görünür ki, bu fənlər şagirdlərə həyat üçün vacib olan bilik və bacarıqların formalaşmasına əhəmiyyətli töhfə verəcəkdir. Bunun uğurla həyata keçirilməsi həmin fənlər üzrə hazırlanacaq dərsliklərin məzmunundan, metodik strukturundan və tələblərindən çox asılıdır.

Deməli, istər ana dili, istərsə də xarici dillər üzrə hazırlanacaq dərsliklərdə bu günə qədər müşahidə etdiyimiz akademizmdən uzaqlaşmaq birinci və başlıca vəzifə olmalıdır. Dərsliklərə daxil edilən hər bir qrammatik kateqoriya, tutumundan asılı olmayaraq, dilçilik hadisəsi ədəbi dil normalarına uyğun danışmaq və yazmaq bacarığının, başqa sözlə, şifahi və yazılı nitq mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət etməlidir.

Dilin tədrisindəki problemlərdən biri də alternativ dərsliklərlə bağlıdır. Alternativ dərslik məsələsi özlüyündə yaxşı haldır. Bu, müəllimə seçim imkanı verir, təcrübəli və savadlı müəllim hansı dərsliyin daha münasib olduğunu müəyyənləşdirir və ondan yararlanır. Ancaq məktəblərdə vəziyyət ayrı cürdür. Belə ki, hər məktəbə alternativ dərslikdən biri verilir.

Deməli, müəllim bu dərsliyi bəyənərsə də, ondan istifadə etməyə məcburdur. Çünki dərsliklər şagirdlərə pulsuz verildiyindən məktəbə gəlməyən dərsliyi pulla aldırmaq problem yaradır.

Alternativ dərsləklərlə bağı başqa problem. Bütün dərsləklər, o cümlədən alternativ dərsləklər eyni proqram əsasında yazılmalıdır. Təlimin məzmunu, anlayışların elmi şərh və s. məsələlərdə proqrama istinad edilməlidir. Ancaq çalışmaları sistemi, anlayışların metodiki təqdimi kimi məsələlərdə dərslək müəllifi fərqli istiqamət götürə bilər. Bizdəki alternativ dərsləklərdə bu prinsipə riayət olunmur. Belə ki, bəzən eyni anlayış, mövzu bir-birinə əks mövqələrdən şərh olunur. Bu, özünü VIII siniflər üçün alternativ dərsləklərdə göstərir. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək.

a) "Gözəl", "cəld", "yaxşı" kimi toplu sözlər dərsləyin birində yerindən asılı olmayaraq sifət, digərində isə ismə aid olanda sifət, fələ bağlananda zərf kimi təqdim olunur.

b) "Oğul-uşaq", "gecə-gündüz", "dost-tanış" kimi sözlər bir dərsləkdə söz birləşməsi (deməli, həm də mürəkkəb cümlə üzvü), digərində isə mürəkkəb söz (deməli, sadə cümlə üzvü) kimi şərh olunur.

c) Alternativ dərsləyin birində fəli tərkiblər üzvlərə ayrılaraq sintaktik təhlil edildiyi halda, digərində ənənəvi qaydada üzvlənmədən bir cümlə üzvü kimi götürülür.

d) Dərsləyin birində yazılır: "Ümumi şəxslə cümlələrin xəbərləri birinci şəxsin tək və cəmində, ikinci şəxsin təkində, üçüncü şəxsin tək və cəmində olur". Digərində isə belə cümlələrin xəbərlərinin II şəxsin təkində və III şəxsin cəmində olduğu göstərilir.

Biz nümunələrin sayını çoxalda və onlara şərh də verə bilərdik, ancaq bu barədə mətbuatda, xüsusilə "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalında kifayət qədər yazıldığından buna lüzum görmürük. Lakin onu qeyd etmək istəyirik ki, belə ikili, həm də bu cür daban-dabana zidd yanaşmalar təlimdə müəyyən problemlər yaradır.

Bizcə, proqram və dərsləklərdə özünü göstərən belə mənfi halları fənn kurikulumlarının hazırlanması prosesində aradan qaldırmaq mümkündür və lazımdır.

Kurikulum islahatının tələbinə görə, hər bir fənn üçün tədris vasitəsi – dəst hazırlanır. Bu, **dərslək, şagird üçün iş dəftəri, müəllim üçün vəsaitdən** ibarətdir. Dərsləklə iş dəftərinin məzmun və metodik tələblər baxımından uzlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. İş dəftərindəki tapşırıq və çalışmaları dərsləkdə verilənlərin təkrarı yox, daha yüksək səviyyədə davamı olmalıdır.

Müəllim üçün vəsait yaradıcılıq imkanlarına yol açmalıdır. Yeni texnologiyaların müxtəlif variantlarda tətbiqi imkanları bu kitablarda konkret nümunələr əsasında şərh edilməlidir.

Onu da qeyd etməyi vacib sayırıq ki, ümumtəhsil məktəblərində kurikulum islahatının uğurla həyata keçirilməsi müəllimin elmi – metodik hazırlığından çox asılıdır. Yeni təlim texnologiyalarının mahiyyətinin mükəmməl mənimsənilməsi, tətbiqi yollarının öyrənilməsi müəllimdən müntəzəm mütaliə, yaradıcılıq və işgüzarlıq tələb edir.

NİTQİN DƏQIQ İFADƏSİ ÜÇÜN SÖZ SEÇMƏK BACARIĞININ FORMALAŞDIRILMASI

Sultan SEYİDOVA,
filologiya elmləri namizədi, dosent

Cəmiyyətin inkişafının mühüm göstəricilərindən biri nitq mədəniyyətidir. Yüksək nitq mədəniyyəti insanın mənəvi zənginliyinin ifadə formasıdır. Nitqin şüurlu tənzim olunması bu məsələdə mühüm rol oynayır. Yəni nitq mədəniyyəti deyərəkən dil vahidləri sisteminin təkmilləşdirilməsi, nitqin ədəbi dil normalarına uyğunluğu, dilin ifadə vasitələrindən, üslubi imkanlarından nitqin məzmununa, məqsədinə, şəraitinə müvafiq şəkildə istifadə etmək bacarığı başa düşülür. Az sözlə geniş mənə ifadə etmək, fikri aydın və dəqiq şəkildə nəzərə çatdırmaq gözəl nitqin mühüm şərtlərindəndir. Yüksək nitq mədəniyyətinə, nitq vərdişlərinə yiyələnmək üçün birinci növbədə ana dilinin söz xəzinəsinə dərinlən bələd olmaq, onun fonetik, leksik, qrammatik, poetik, üslubi normalarını, qanunlarını, kateqoriyalarını yaxşı bilmək lazımdır.

Nitqin həm şifahi, həm də yazılı formalarında aydınlıq, düzgünlük və dəqiqlik təmin edilməlidir. Nitqin aydınlığı tələb edir ki, dinləyici asanlıqla, heç bir əlavə şərh olmadan məsələni anlaya bilsin. Nitqin düzgünlüyü orfoepik, orfoqrafik qaydaların gözlənilməsini, qrammatik normalardan, qaydalardan yerli –yerində istifadə edilməsini əks etdirir. Nitqdə dəqiqlik tələb edir ki, danışan, yaxud yazan ifadə etmək istədiyi fikrə uyğun söz və ifadələr seçsin, həmin sözlər onun fikirlərini, hisslərini, məqsədini, nə demək istədiyini açıqlaya bilsin. Natiqlik məharəti söz seçməkdən, sözü zamana, şəraitə, dinləyicinin səviyyəsinə uyğun tərzdə işlətməkdən çox asılıdır. Antik dövrün böyük alimi Hippokrat demişdi: «Təbabət üçün bitki, bıçaq və söz ən qüdrətli müalicə vasitəsidir». Əsl natiqlər, şairlər, mütəfəkkirlər sözə böyük qiymət vermiş, onun təsir gücünü əsərlərində əks etdirmişlər. M.Füzulinin «Söz» qəzəli, N.Gəncəvinin «Az danışmağın gözəlliyi» və s.kimi şeirlər buna parlaq nümunədir.

Gözəl nitqə sahib olanlar lüzumsuz, ucuz sözlərdən, lazımsız alınmalardan qaçır, loru, kobud sözlərdən öz nitqlərində istifadə etmirlər.

Canlı ümumxalq dilinin leksik tərkibində seçmə əməliyyatı ilə yaranan fərdi nitq, ümumiyyətlə, ədəbi dilimizin, dil mədəniyyətimizin inkişafının əsas göstəricisidir.

Ali və ümumtəhsil məktəblərimizdə nitq mədəniyyətinin nəzəri və praktik məsələlərinin tədrisinə ciddi qayğı göstərilir. Tələbələrin, şagirdlərin yüksək nitq mədəniyyəti vərdişlərinə yiyələnmələri üçün tədris proqramlarında müəyyən saatlar ayrılmış və bu sahədə dərsliklər, dərs vəsaitləri hazırlanmışdır.

Təcrübə göstərir ki, ana dili tədrisi yüksək səviyyədə aparılırsa, ixtisasından asılı olmayaraq bütün müəllimlər təlimdə vahidlik prinsipini gözləyirlərsə, şagirdlərin nitqinə tələbkarlıqla yanaşırlarsa, nitqin inkişafı üzrə gözəl nəticələr, müvəffəqiyyətlər əldə edirlər.

Azərbaycan dili dərslərinin, qrammatika və üslubiyyat məşğələlərinin məqsədi dilin ümumi normalarını öyrətməklə şagirdlərə, tələbələrə düzgün, dəqiq nitq mədəniyyəti aşılamaqdır.

Yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün yalnız qrammatik qaydaları gözləmək, fonetik, orfoepik, orfoqrafik normalara əməl etmək kifayət deyil. Nitqi üslubi cəhətdən elə tənzimləmək, elə sözlər seçmək, cümlələr qurmaq lazımdır ki, fikirlər aydın və dəqiq ifadə olunsun. Buna görə də dil müəllimləri şagirdlərin söz ehtiyatını zənginləşdirməli, onlarda fikirlərini dəqiq ifadə etmək üçün söz seçmək, sözlərdən düzgün istifadə etmək bacarığı formalaşdırmalıdırlar.

Danışan hər hansı bir sözü nitqində işlədərkən o sözün fikri nə dərəcədə dəqiq ifadə edə biləcəyini əvvəlcədən düşünməlidir. Hər bir şəxs öz fikir və duyğularını tam şəkildə çatdırmaq üçün zəngin söz ehtiyatına malik olmaqla yanaşı, leksikonunda olan sözləri seçib məqamında işlətməyi də bacarmalıdır. Tədris zamanı müəllim üslubiyyat üzrə məşğələlər aparmalı, şagirdlərdən aydın, dəqiq cümlələr qurmağı tələb etməlidir. Şagirdlər dərk etməlidirlər ki, nitqin dəqiqliyi, aydınlığı onların qurduqları cümlələrdə ifadə olunan fikirləri dinləyicilərin necə başa düşmələri ilə ölçülür.

Mənalı, məzmunlu danışmaq istəyən adam tələsmir, danışq prosesində düşünür, məqsədinə müvafiq sözlər axtarır, fikirlərini dəqiq ifadə etməyə çalışır.

Tədris prosesində şagirdlərdə nitqin düzgünlüyünə, dəqiqliyinə görə söz seçmək bacarığını formalaşdırmaq üçün dilin lüğət tərkibi üzrə iş aparmaq vacibdir. Çünki elm, texnika və mədəniyyətin inkişafı, ictimai – iqtisadi formasiyaların dəyişməsi, siyasi əlaqələrin genişlənməsi, təbiətdə, cəmiyyətdə baş verən bütün yeniliklər öz əksini dilin lüğət tərkibində tapır.

Lüğət tərkibi dilin tam mənzərəsini əks etdirir, insan yaşayış və fəaliyyətinin bütün xüsusiyyətlərini ifadə etməyə qadir olur.

Sözlərin özünə məxsus inkişaf tarixi və yaranma yolları vardır: sözlər meydana gəlir, yaşayır, bəzən yaşamır, işlənmir, köhnəlir və sıradan çıxmağa başlayır. Bəzən dilin lüğət tərkibinə başqa dillərdən sözlər daxil olur.

Beləliklə, dilin lüğət tərkibindəki ardı–arası kəsilməyən bu dəyişikliklər tarixizmlər, arxaizmlər, neologizmlər, dialektizmlər, alınma sözlər, terminlər, sinonim, omonim, antonimlər kimi söz bölgülərində öz əksini tapır. Dilin lüğət tərkibindəki bu söz layları dil təlimində geniş və əhatəli şəkildə tədris olunarsa, şagirdlər, tələbələr dilin lüğət tərkibini dərindən öyrənərək, söz seçmək imkanı qazanar və cümlə qurarkən fikirlərini dəqiq ifadə edər, nitq mədəniyyətinə nail olurlar. Nitqdə söz seçmək zərurəti insanların gündəlik həyat tərzini, peşə və ixtisası, müəyyən psixoloji halları, söylənilən mövzunun xarakteri ilə əlaqədar meydana çıxır.

Nitq mədəniyyətinin inkişafında alınma sözlər üzərində iş, onların Azərbaycan dilindəki sözlərdən fərqləndirilməsi mühüm yer tutur. Bu işə bir o qədər də çətin deyildir. Alınma sözlər də işlənmə dairəsinə görə iki qrupa bölünür: ümumişlək və qeyri-ümumişlək.

Ümumişlək olmayan alınma sözlər şagirdlər tərəfindən başa düşülmədiyi üçün tədris prosesində onların mənası izah edilməli və onun işlənmə səbəbi aydınlaşmalıdır. Məsələn:

Xurşidsiz oldu ruz və şəb,
Oldu başına qaranqu məktəb. (M.Füzuli)

Nümunədə verilən **xurşidsiz – günəşsiz; ruz – gündüz; şəb – gecə** mənalarında işlənmişdir. Görünür, müəllif şeirini satirik üslubda yazdığı üçün, şeirin təsir gücünü artırmaq, istehza – mənfi çalarını ifadə etmək məqsədilə belə alınma sözlər seçmək məcburiyyətində qalmışdır. Alınmalara ən çox bədii əsərlərdə personajların dilində rast gəlirik. Belə ki, yazıçılar öz əsərlərində personajların xarakterini, ictimai vəziyyətini göstərmək və yaxud müəyyən bir dövrü nəzərə çatdırmaq üçün alınma sözlər seçməyə çalışırlar.

Tədris zamanı müəllim nəzərə çatdırmalıdır ki, mənası anlaşılmayan alınma sözləri seçib nitq prosesində vacib olmayan məqamlarda işlətmək doğru deyildir. Çünki, lüzumsuz alınmalar dilimizi ağırlaşdırır. Əgər doğma dilimizdə alınmaların əvəzində işlənən müvafiq sözlər varsa, onlardan istifadə etmək lazımdır. Nitq prosesində, mühazirələrdə, məruzə və çıxışlarda, söhbətlərdə, fikir mübadilələrində alınma sözlərin seçilməsinə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Nitq prosesində **gizli əvəzinə məxfi, xəstə əvəzinə mərəz** sözlərini işlətməyə ehtiyac yoxdur.

Dialektizmlər ədəbi dilin leksik tərkibinə daxil olmayan sözlər olsa da müəllim tədris zamanı dialekt sözlərinin xüsusiyyətləri haqqında məlumat verməli və şagirdlərə başa salmalıdır ki, müəyyən bir məhəllənin, rayonun, məhdud sayda insanların dilində işlənən sözləri ədəbi dilə gətirmək düzgün deyil. Nitq prosesində dialektizmlərdən istifadə şəxsin dünyagörüşünün, mədəniyyətinin, təhsilinin az olduğunu göstərir.

Müəllim şagirdlərə xatırlatmalıdır ki, söz seçərkən dialektizmlərdən istifadə etmək məqbul deyil, çünki, dialektizmlər danışanın nitqinin dəyərini azaltmaqla yanaşı, dinləyicini əsəbləşdirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bədii ədəbiyyatda yazıçılar personajların hansı regiona, hansı mühitə mənsub olduğunu əks etdirmək, obrazların dilindəki yerli xüsusiyyətləri göstərmək, məhəlli koloriti vermək, üçün dialektizmlərdən istifadə edirlər. Məsələn: 1. Adam doğma balasını yad qızından ötəri ayağının altına salıb **çığnayardım**? (İ.Şıxlıdan). 2. Süleyman bəy başını **qavziyib** qoyur onun dizinin üstünə (N.Nərimanovdan). 3. **Özün yovuşan** adam deyilsən (C.Məmmədquluzadədən).

Müəllim dialektizmlərin xüsusiyyətindən danışarkən xatırlatmalıdır ki, xalqın mədəni inkişafı dilimizdəki dialekt fərqlərinin silinməsinə səbəb olur. Bu işdə mətbuatın, radio və televiziyanın da böyük rolu vardır.

Neologizmlər dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən vasitələrdir. Dil təlimində neologizmlərin müxtəlif xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən, xatırlatmaq lazımdır ki, kommunikativ şəraitdə söz seçərkən neologizmlərdən istifadə etmək lazımdır. Belə ki, söz seçimində neologizmdən istifadə etmək şəxsin zəngin söz ehtiyatına malik olmasını, dünyagörüşünün genişliyini və mütaliə qabiliyyətinin olduğunu göstərən əlamətdir. Müasir dövrümüzdə ictimai əlaqələrin genişlənməsi, yeni idarə, təşkilat, cəmiyyət və partiyaların əmələ gəlməsi, texniki vasitələrin artması yeni sözlərin yaranmasına səbəb olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar leksik üsulla yaranan neologizmlər, əsasən, başqa dillərdən alınan sözlərdir. Çünki leksik üsulla yeni söz yaratmaq çətindir. Məsələn: **sayt, emeyl, flyajka, disket, internet** və s. Alınma neologizmlərin bəzilərinin dildə qarşılığını tapmaq mümkün olduğu halda, bəzilərinin qarşılığı olmur. Ona görə də söz seçimində başqa dillərdən necə alınıbsa, elə də işlənir. Məsələn, **market – dükan** sözü ilə əvəz edildiyi halda **sayt, monitoring** və s. kimi sözlər əvəz edilmir. Nitq inkişafı üzrə aparılan işlərdə neologizmlərin bu xüsusiyyətlərindən istifadə etmək lazımdır.

İnsanlar çox zəngin, rəngarəng fikir və duyğulara, hisslərə malikdirlər. Hər cür mürəkkəb fikirləri, hissləri ifadə etmək üçün səlis və obrazlı bir dilə malik olmaq lazımdır. Həmin fikirləri başqalarına anlatmaq üçün zəngin söz ehtiyatına malik olmaq azdır. Fikir və düşüncələrini başqalarına çatdırmaq üçün sahib ola bildiyin söz ehtiyatından, məqsədə, şəraitə uyğun dəyərli, dəqiq sözlər seçib istifadə etmək yüksək nitq mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Şagirdlərin, tələbələrin yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi üçün, onlarda nəzakətli ünsiyyətin formalaşması üçün müəllimlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Yüksək nitq mədəniyyəti ictimai baxımından ciddi əhəmiyyətə malikdir.

GƏNCLƏRİN NİTQ DAVRANIŞLARI: PROBLEMLƏR

Dürdanə ƏLİYEVƏ,
Bakı Slavyan Universitetinin dosenti

Linqvistik və psixoloji baxımdan gənclərin nitq davranışları anlayışının dəqiq bir tərifə yoxdur. Bu, gənclərin mənəvi dəyərlərinin əsas aspektlərini müəyyənləşdirməyin çətinliyi ilə bağlıdır. Fəaliyyət dairəsindən yanaşdıqda, bu formanın təhlilini asanlaşdırmaq məqsədilə onu fərdi və ictimai həyatda konkret məqsədləri həyata keçirmək üçün konkret nitq forması və praktik-kommunikativ fəaliyyəti kimi qiymətləndirmək daha məqsədəuyğundur. Təqdim olunan hadisənin öyrənilməsində əsas çətinlik mövzu ilə bağlıdır. Belə ki, o, linqvistlər və mütəxəssislər qarşısında oxu sahəsində yeni problemlər qoyaraq bir sıra sualların meydana çıxmasına səbəb oldu. Onlara gənclərin asudə vaxtda öz aralarında ünsiyyəti, ekran və kitab mədəniyyəti, bunların oxuculuq fəaliyyətlərinə, nitq mədəniyyətinə təsiri, kimi amilləri misal göstərmək olar.

Məlumdur ki, nitq fəaliyyətinin 4 forması (oxu, yazı, nitq və dinləmə) insanın nitq davranışına ciddi təsir göstərir. YUNESKO - nun apardığı son tədqiqatların nəticələrinə görə, oxu bu gün öz liderliyini itirmişdir. Müasir dünya mədəniyyətinin əsas əlamətlərindən biri ekrandır. Bura televiziya, kompüter və internet texnologiyası kimi böyük bir toplu daxildir. Onlar da yeniyetmələrin və bütövlükdə cəmiyyətin fiziki, psixoloji və fərdi davranışlarına güclü təsir edir. Multimedia əsri böyük bir kütlənin texnoloji və humanitar mədəniyyətinə öz tələblərini irəli sürür. Bunun həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri var. Müsbət tərəfi ondadır ki, kompüter texnologiyasının inkişafı gənclərin də texnoloji mədəniyyətini, düşüncə tərzini inkişaf etdirir, lazım olan informasiyanın axtarışına sərf edilən vaxt itkisinin qarşısını alır.

Lakin bunun mənfi tərəflərini də unutmaq olmaz. Məsələ bundadır ki, müasir insanın texnoloji mədəniyyətinin tərəqqisinə sərf edilən fəaliyyət çox hallarda humanitar inkişafa sərf ediləcək vaxtın hesabına olur. Müasir dünyanın reallığı ondan ibarətdir ki, böyük bir insan qrupunun "oxuyuram – yazıram – danışırım – dinləyirəm" kimi davranış strategiyası "baxıram – dinləyirəm – danışırım" kimi forma ilə əvəz edilir. Bu da gənclərin nitq davranışında müəyyən iz qoyur. Belə təsirin nəticəsi kimi savadsızlığın ayrı – ayrı amillərini, zəif oxu vərdislərini, həmçinin çətin izah olunan və ya heç izah edilə bilməyən davranış formalarını qeyd etmək olar.

Yazılı və şifahi nitq mədəniyyəti davranışları da bu sıraya daxildir. Başqa sözlə desək, onun keyfiyyəti kommunikativ informasiyanın keyfiyyətli

məzmunundan və toplanmasından, həmçinin müasir gənclərin televiziya verilişlərinə, internet saytlarına sərf etdikləri vaxtdan çox asılıdır.

Gənclərin nitq vərdişlərinin təsvir və təhlilinə keçməzdən əvvəl onun əsas elementini – leksikanı müəyyənləşdirmək lazımdır. Azərbaycan dilində leksika anlayışı altında dilin söz ehtiyatı nəzərdə tutulur. Bu gün lüğət ehtiyatının zənginliyi yüksək mədəniyyətin əsas meyarı sayılır və ən çox söz ehtiyatına malik olan dilin ingilis dili olduğu göstərilir. Hesablamalara görə, 16 illik təhsil kursunu bitirmiş adi ingilis şifahi nitqində 5000, yazılı nitqində isə 10000 sözdən istifadə edir. Azərbaycanda bu cür hesablamalar aparılmamışdır. Bu səbəbdən də biz konkret rəqəm göstərə bilməyəcəyik. Çünki bizim apardığımız tədqiqatın məqsədini gənclər ayrı-ayrı termin və ifadələrin işlənmə tezliyini müəyyənləşdirmək təşkil edir. Bu, iki istiqamətdə – ümumişlək və dar ixtisas leksikası istiqamətində öyrənilmişdir. Bunu sxematik şəkildə belə təsvir etmək olar:

LEKSİKA	
I QRUP Ümumişlək sözlər	II QRUP Məhdud dairədə işlənən sözlər – 1) termin; 2) professionalizm; 3) arqon; 4) jarqon.

Dilin əsasını birinci qrup təşkil edir, bura onun daşıyıcılarının hər biri üçün məlum olan sözlər və ifadələr daxildir. Onların istifadəsində nə regional, nə də funksional baxımdan xüsusi normalar mövcuddur. Yəni ümumişlək sözlər üçün hansısa bir limit mövcud deyil, onlar yerindən və məqsəddən asılı olmayaraq bütün üslublarda işləkdir və anlaşılıqdır.

İkinci qrupa daxil olan leksik vahidlər ərazi, ixtisas, yaş və sosial məzmun ifadə edən sözlərdən ibarətdir. Bunlar terminlər, professionalizmlər, jarqon, arqon və dialektizmlərdir. Termin və professionalizmlər ali məktəb auditoriyalarında hansısa fənlərin öyrənilməsi zamanı, digərləri isə auditoriyadankənar, özünəməxsus lüğətə və frazeologiyaya, xüsusi söz əmələgətirmə strukturuna malik olan ünsiyyətdə istifadə edilir.

İkinci qrup iki istiqamətdə zənginləşir:

1. Digər dillərdən alınmalar hesabına (tviks – 200 dollar, paxan – ata, taçka – maşın, privet – salam, paka – sağ ol, bay – bay – sağ ol, sunduk – axmaq, buşmen – geridə qalmış, baton – sıfır bal və ya kök adam, bebi – uşaq, qızciğaz).

2. Ümumişlək sözlərin dəyişdirilməsi hesabına (tapşavat – tapşırılmaq, sm – salam, bb – çıx bayıra).

3. Ümumişlək sözlərin mənalarını dəyişməsi hesabına (1 limon – 100 dollar, yaşıl – dollar, balacalar – I kurslar, day – day – himayədar).

Araşdırma zamanı maraqlı bir halla qarşılaşdıq: ingilis dilini mükəmməl bilən Azərbaycan gəncləri bunu yersiz özünüreklam hesab etdikləri üçün ana dilində danışan zaman öz nitqlərində ingilis dilinə aid sözlərdən – varvarizmlərdən, demək olar ki, istifadə etmirlər.

Deməli, ünsiyyətdə bu sözlərin xarakteri onlardan istifadə edən qrupun sosial – psixoloji xarakterindən və onların mənəvi dəyərlərindən asılıdır. Bu vahidlərin funksional-üslubi təhkimliliyi ironik – zarafatyanadan tutmuş kobud – vulqarizmlərə qədər çox geniş sahəni əhatə edir.

Bu ünsiyyətdə istifadəsi aktual olan leksikanın hansı tip qruplar arasında da yayıldığını bilmək lazımdır. Belə ki, buradakı sözlər bir qrupda bir mənəni, başqa bir qrupda isə tamamilə fərqli mənəni ifadə edə bilər. Bu baxımdan iki qrup müəyyənləşdirilmişdir:

1. Gənclərin açıq auditoriyaları. Bu auditoriyada slenq qeyri-rəsmi ünsiyyətin ümumi forması kimi qəbul olunmuşdur; bu, bir növ, kollektiv oyuna bənzəyir. Buradakı qaydalar hamıya məlumdur, onlardan istifadə mümkündür və bu ünsiyyət ümummənəvi norma və dəyərlərə zidd deyil.

2. Gənclərin qapalı dairələri. Burada jarqonlar nəzarət – siqnal funksiyasını yerinə yetirir və əsas sənə dil çərçivəsində məramı, məqsədi gizlətməyə, həmin qrupu cəmiyyətin digər bütün qruplarından ciddi norma və özünəməxsusluğu ilə fərqləndirməyə xidmət edir.

Müasir dövrdə nitqin alınma sözlərlə yüklənərək korlanması adi hala keçmiş və bir çoxları üçün söz oyunu, başqaları üçün isə zənginləşdirmək, bəzəməkdən ötrü bir vasitədir. İlk baxışda bu, maraqlı görünə bilər. Ancaq öz ana dilinin keşiyində duran, onu sevən hər bir insan dildə gedən bu proseslərə başqa cür baxır və çalışır ki, vaxtında belə halların qarşısını alsın. Buna psixoloji cəhətdən yanaşsaq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, gənclərin nitqinə nəzarət edib oradakı çatışmazlıqların, normalardan kənar halların qarşısını vaxtında almaq olar.

Qeyd edək ki, müasir dünya haqqında insanların təsəvvürləri çox sürətlə inkişaf edir və dəyişir. Belə dəyişmələr adamları həmişə yeni hadisələrlə tanış edir, eyni zamanda, əvvəllər olmayan anlayışların yaranmasına gətirib çıxarır. Bunların da bir çoxu zaman keçdikcə öz aktuallığını itirir. Bu isə nitqə təsir göstərməyə bilməz. Müasir dövrdə müxtəlif dillərdən hamı, siyasətçilər də, radio və televiziya jurnalistləri də, iş adamları da, tələbələr də istifadə edir. Nəticədə Azərbaycan dilində ekvivalenti olan varvarizmlərdən daha çox istifadə olunmağa başlanılır. Belə hallar gənclərin nitqində daha çox müşahidə edilir. Deməli, gənclərin nitq davranışları üzrə iş daim diqqət mərkəzində olmalıdır.

Diqqət! Diqqət!

Biz Sizə – zəngin pedaqoji iş təcrübəsinə malik orta məktəb müəllimlərinə, elmi-metodik tədqiqatlarla məşğul olan alimlərə müraciət edirik. Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi ilə bağlı iş təcrübələrinə, metodikaya dair yazılara ehtiyacımız var. Jurnalımızla yaxından əlaqə saxlayın və onu məqalələrinizlə təmin edin. Unutmayın ki, o, Sizin jurnalınızdır.

Redaksiya.

ƏDƏBİ PERSONAJLARIN TƏSVİRİ OLAN SƏNƏT ƏSƏRLƏRİNİN SAXLANILDIĞI MUZEYLƏRDƏN GƏNC NƏSLİN MƏNƏVİ TƏRBIYƏSİNDƏ GENİŞ İSTİFADƏ ETMƏK LAZIMDIR

Nailə ƏLİYEVƏ,
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat
Muzeyinin kiçik elmi işçisi

Bu gün yaşadığımız cəmiyyətdə çox mürəkkəb proseslər baş verir. Şahidi olduğumuz hadisələr muzeylərimizə də ciddi tələbkarlığın artmasını vacib edir. Çünki muzeylər mənəvi sərvətlərimizin mühüm bir atributudur. Buraya sosial həyatın müxtəlif komponentlərinin - milli və sosial, mənəvi və mədəni dəyərlərin üzvi şəkildə birləşməsi daxildir.

Hamımıza yaxşı bəllidir ki, mənəvi sərvətimiz olan muzeylərin əsas vəzifəsi mənəvi dəyərlərimizi qoruyub-saxlamaq, bu estafeti gələcək nəsillərə vermək və muzeylərə gələn tamaşaçıların maariflənməsinə müsbət təsir göstərilməkdən ibarətdir. Bu cəhətdən ölkə paytaxtında fəaliyyət göstərən Azərbaycan Dövlət Xalçaçılıq və Tətbiqi İncəsənət Muzeyi müstəsna rol oynayır. Muzey 1967-ci ildə Bakıda yaradılıb. Bu, xalça üzrə ixtisaslaşmış dünyada yeganə muzeydir. Muzey Azərbaycan xalçalarının toxunması, qorunması və öyrənilməsi, eləcə də milli paltarlar, naxışlar, zərgərlik, mis və keramika məmulatlarının hazırlanması və s. ilə məşğuldur. Muzey qədim xalça və tətbiqi incəsənət işləri ilə yanaşı müasir toxucu və ustaların əl işlərini də nümayiş etdirir. Muzeyin kolleksiyaları dünyanın 30-dan çox ölkəsində nümayiş yolu ilə tanınır. Hazırda muzeyin yeni binası inşa olunur ki, açılışı 2011-ci ilin apreli üçün nəzərdə tutulub. Muzey Azərbaycan xalçalarının zəngin kolleksiyalarını bütün dünyada tanıdan unikal müəssisədir.

Muzey yarandığı gündən Azərbaycan xalçalarının öyrənilməsi və tanıtılması, eləcə də yerli xalça ustalarının ənənəsinin geniş yayılması sahəsində ixtisaslaşdırılmış mərkəzə çevrilmişdir. Bu iş beynəlxalq səviyyədə davam etdirilir. Belə ki, bu cür ən böyük tədbir Bakıda YUNESKO-nun köməyi ilə təşkil edilmiş şərq və Azərbaycan xalçasına həsr olunan beynəlxalq simpoziumlar (1983, 1988 və 2003-cü illər) və Parisdə YUNESKO-nun mənzil qərargahlarında (2007-ci il) düzənlənmiş tədbir olmuşdur. Növbəti beşinci simpoziumun isə 2011-ci ildə muzeyin yeni ekspozisiyasının açılması münasibətilə keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Xalça milli ənənə və həyat tərzimizin ayrılmaz hissəsi olduğu üçün onu kompleks şəkildə anlamaqdan ötrü əsas məsələ muzeydə Azərbaycanın

sakinlərinə və qonaqlara ünvanlanmış maarifləndirmə işidir. Çünki təkcə milli elementin deyil, həm də dünya irsinin mühüm elementi olduğu üçün muzey başqa ölkələrin muzeylərinin mütəxəssisləri ilə və ayrı-ayrı təşkilatlarla tərəfdaşlıq münasibətləri qurmaqda davam edir. Bu gün muzey mədəni-tarixi, o cümlədən bədii-ədəbi dialoqun mərkəzinə çevrilmiş müəssisə kimi tanınır. Ona görə də muzeyin kollektivi tamaşaçı ilə mənəvi dəyərlərə söykənən yeni ünsiyyət formaları axtarır. Bu sahədə muzeydə maariflənmə işi böyük rol oynayır. Bu nöqteyi-nəzərdən ilkin olaraq emosiyaların tərbiyəsinə, təsəvvür və fantaziyanın inkişafına, yaradıcılığın fəallığına nail olmaq lazımdır. Əlbəttə, bu prosesdə muzeyin eksponatları yardımçı rolu oynayır. Müasir şəraitdə muzeyin maariflənməsinin inkişafında aşağıdakı əsas istiqaməti aşkar etmək olar:

1. Məlumat – muzey haqqında, onun kolleksiyaları, o cümlədən muzeyin ayrı-ayrı eksponatları barədə ilkin məlumat.

2. Maarifləndirmə – muzeydəki eksponatların əslilə tanışlıq və onların öyrənilməsinə əsaslanmış muzey-pedaqoji proqramların öyrənilməsini özündə birləşdirir və ekskursiya, muzey dərsləri, dərnlərdə məşğələlər formasında, eləcə də yaradıcılıq emalatxanalarında həyata keçirilir.

3. Yaradıcılığa başlanğıcın inkişafı – maddi, qeyri-maddi və mənəvi mədəniyyət abidələri nəzərə alınmaqla muzeyin potensialından istifadə nəzərdə tutulur.

4. Ünsiyyət – muzey fondunun yaradılması, elmi tədqiqatlar, ekspedisiyalar və axtarışlar əsasında həmin fondun komplektləşdirilməsinə bilavasitə cəlb olunmuş adamların iştirakı ilə «dəyirmi masa»ların keçirilməsi forması əsasında həyata keçirilir.

5. İstirahət – muzey auditoriyasının xahişinə müvafiq olaraq muzeydə istirahət tələbatını təmin etmək məqsədilə istirahət vaxtının təşkili. İstirahətin bu formasının əsas hissəsi muzey maariflənməsinə istiqamətlər məktəbli və tələbələrin iştirakı ilə keçirilir. Bu, açıq qapı günləri, muzeylərdə gecələr, muzey bayramı və s. kimi nəzərdə tutulur. Burada uşaqlara nağıl şəklinə bir eksponat haqqında söhbət, sehrli xalça-təyyarədə ekskursiya təşkil etmək olar və s.

6. Muzey maariflənməsi bütün yaş qruplarını əhatə edir. Yuxarıda göstərilənlərlə əlaqədar olaraq muzeydə «Şəkillər aləminə səyahət», «Öz xalçanı yarat», «Özün rənglə», «Axtaran tapar», «Sehrli təkər», «Toy», «Gözəllik ondu, doqquzu dondu», «Xalça toxumağı öyrənirik» və s. mədəni-maarifləndirmə proqramları yaradılmışdır. Bu proqramlar müxtəlif yaş qruplarını (uşaqlar, məktəblilər, yeniyetmələr, valideynlər) əhatə edir və aşağıdakı məqsədlərə xidmət göstərir:

1. Tarixi-mədəni irsə və mədəni davranışa dəyərli yanaşmanın formalaşması və onun əsaslandırılması.

2. Mədəni, elmi-tədqiqat və bədii yaradıcılığın başqa xüsusiyyətləri.

3. Dünyanın, tarixin və dünyagörüşün, məişətin və ənənənin, bədii fəaliyyətin və daxili mədəniyyətin qəbul edilməsi yolu ilə muzey

eksponatlarının və dünyanın mədəni abidələrinin bütövlüyünün köməyilə böyüməkdə olan nəslə öyrədilməsi.

4. Maariflənmə zamanı sosial-mədəni fəaliyyətin təcrübədə həyata keçirilməsi üçün şəraitin yaradılması.

Bütün bunlar tədris müəssisələrinin imkanlarının öyrənilməsi, maariflənmənin, metod və vasitələrin, məktəb alətlərinin seçimi zamanı sosial-mədəni və mədəni-yaradıcılıq məkanı yaratmaq üçün baş verir.

Predmetlərin birləşdirilməsi maariflənmənin aşağıdakı əsas üç humanist konsepsiyasına xidmət edir:

1. Elmlərin əsaslarının və dünyanın elmi cəhətdən təsəvvürünün formalaşmasına.

2. Şagirdlərin gələcək həyat fəaliyyətinə hazırlığına.

3. Şagirdlərin bacarığına, istiqamət və imkanlarına, eləcə də onların gələcək maraq və istəklərinin inkişafına kömək etməyə.

Bütün bunlar isə aşağıdakı formada yerinə yetirilir.

1. Muzey dərsləri və ustad dərsləri.

2. Muzey müsabiqələri, viktorina və proqramlar.

3. Muzey bayramları.

4. Məktəblilərin muzeydə sosial-mədəni vəzifələrinin müəyyən edilməsi.

5. Sosial-mədəni muzey təcrübəsi.

Bu proqramlar isə özlüyündə sosial fəallıq, Vətənin taleyi qarşısında yüksək məsuliyyət, mənəvi durum, insanlara humanist münasibət, əxlaq kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına kömək edir. Muzey maarifçilik proqramlarının, interaktiv metodların köməyilə maarifləndirmə sisteminə təqdim edilmiş materialın mənimsənilməsini gücləndirə bilir ki, bu da, öz növbəsində, muzeylə maariflənmə sisteminin qarşılıqlı inkişafının səmərəsinə köməklik göstərir. Təsədüfi deyildir ki, ölkəmizdə bu gün şagirdlər üçün mədəni-maarifləndirmə proqramları hazırlanmışdır. Bu gün ölkəmizdə muzeylərin ictimaiyyətini aşağıdakı problemlər narahat edir: muzeylər elmi-tədqiqat işləri ilə məşğuldur və orada lazım olan məlumatlar saxlanılır. Odur ki, muzeylərin əsas vəzifəsi bu informasiyaların elektron bazaları vasitəsilə hamının istifadə etməsinə təminat yaratmaqdır. Mərkəz öz ətrafına elmi elitanı, gənc tədqiqatçıları, yaşından asılı olmayaraq həvəskarları birləşdirməlidir. İnformasiya texnologiyalarının köməyilə muzeylərdə onların dəyərləri barədə informasiyalar, eləcə də elmi-tədqiqat materialları əldə etmək olar. Amma internetin və müəllif hüquqlarının artan rolunu nəzərə alaraq əlverişli informasiya şəbəkəsinin yaradılması, loqotiplərdən istifadə, veb xidmətinin genişləndirilməsi kimi təşkilati və hüquqi məsələləri həll etmək lazımdır. Muzeylərdə ədəbi əsərlərin ideya və məqsədini, onların personajlarının obrazlarını canlandıran süjetlərdən ibarət sənət nümunələri nümayiş etdirilir ki, bunları şagird və tələbələrə göstərməklə geniş bilik təbliğatı aparmaq mümkündür. Bu yöndə xüsusilə orta əsrlərə dair ədəbi personajların təsviri olan sənət nümunələri muzeylərdə geniş yer tutur.

ƏDƏBİ ALƏMDƏ

TÜRKSOY və Avrasiya Yazıçılar Birliyinin təşkilatçılığı ilə Ankarada Azərbaycanın xalq şairi Rəsul Rzanın 100 illik yubileyinə həsr olunmuş anma mərasimi keçirilmişdir.

Azərbaycan MEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu 2009-cu ilin ədəbi yekunlarına həsr olunan respublika elmi müşavirəsi keçirmişdir.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Gəncə bölməsində «Gənc Yazarlar Günü» keçirilmiş və gənc ədiblər Mir Cəlal muzeyi kompleksində, Gəncə Elmi-Ədəbi Tədqiqat Mərkəzində ədəbiyyatsevərlərlə görüşmüşlər.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda Elməddin Əlibəyzadənin «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (ən qədim dövrlər)» kitabının təqdimatı keçirilmişdir.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda filologiya elmləri doktoru İfrat Əliyevanın şair Fikrət Sadıqın yaradıcılığına həsr olunmuş «Poetik ilhamın özünəməxsusluğu» kitabının təqdimatı olmuşdur.

Gəncədə yaşayıb yaradan yazıçı Qərib Mehdi ədəbiyyat sahəsində göstərdiyi xidmətlərinə görə BMT-nin Beynəlxalq Mükafat Komitəsinin «Şərəf və ləyaqət» ordeni ilə təltif edilmişdir.

Azərbaycan MEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu xalq şairi Rəsul Rzanın anadan olmasının yüz illiyi münasibətilə yubiley elmi sessiyası keçirmişdir.

Atatürk Mərkəzində Şəkidə yaşayıb-yaradan şair Vaqif Aslanın 4 cildlik seçilmiş əsərlərinin çapdan çıxmış iki jildinin təqdimatı olmuşdur.

Naxçıvan Dövlət Universitetində xalq şairi Rəsul Rzanın anadan olmasının 100 illiyi ilə bağlı elmi konfrans keçirilmişdir.

M.Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filormoniyasında xalq şairi Rəsul Rzanın 100 illiyinə həsr olunmuş poeziya gecəsi keçirilmişdir.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, pedaqoji elmlər doktoru, çoxlu sayda bədii əsərin və tərcümələrin müəllifi Akif Abbasovun 60 yaşı Təhsil Problemləri İnstitutunda təntənə ilə qeyd edilmişdir.

XARİCİ ÖLKƏLƏRDƏ

Alimlər ilk insanın necə göründüyünü müəyyən ediblər. Bu, Qrelandiyada tapılan və 4000 il əvvələ aid olduğu deyilən insan saç sayəsində mümkün olub. Alimlər bu saç sayəsində ilk insanın rəsmini çəkiblər. Bu günə qədər tapılan ən qədim insan qalıqları üzərində Kopenhagen Universitetinin alimlərinin apardığı araşdırmalar nəticəsində ilk insanın gözlərinin qəhvəyi rəngdə, saçlarının isə uzun olduğu aydınlaşıb. Bundan əlavə, tədqiq edilən genin sahibinin gur saçları olduğu, ancaq onların töküldüyü müəyyənləşdirilib. Araşdırma iştirakçıları Sibirdən gəlmiş ehtimal edilən ilk insana Qrelandiya dilində "insan" kimi tərcümə edilən "inuk" adını veriblər.

Həftədə iki dəfədən artıq spirtsiz şirin qazlı sular qəbul edən insanlarda mədəaltı vəzin xərçəngi daha çox qeydə alınır. Milli.az bfm.ru saytına istinadən xəbər verir ki, Sinqapurda 60 mindən artıq insan üzərində tədqiqat aparən mütəxəssislər bu qənaətə gəliblər. Alimlərin sözlərinə görə, şirin qazlı su əvəzinə meyvə şirələrinin qəbulu bu riski azaldır.

Beynəlxalq Kimya İttifaqı Mendeleev cədvəlindəki 112-ci elementin adını rəsmən təsdiqləyib. Onu kəşf edənlərin – Darmştatdakı (Almaniya) Ağır İonlar İnstitutunun fiziklərinin istəyinə uyğun olaraq yeni elementi "kopernikiyum" adlandıırıblar. İnstitut əməkdaşlarının bildirdiklərinə görə, yeni element üçün ad hələ ötən ilin yayında təklif olunub. Bu vaxta qədər onu "ununbium" adlandıırırdılar. Bu, Almaniya kimyaçılarının elementlərə ad verilməsi ilə bağlı ilk təcrübəsi deyil. Borium, xassium, meytnerium, darmştatium və rentgenium elementləri məhz onların sayəsində Mendeleev cədvəlində yer alıb.

Hindistana məxsus "Çandrayan-1" kosmik tədqiqat aparatının köməyi ilə Ayda nəhəng buzlaq aşkarlanıb. İTAR-TASS xəbər verir ki, bir müddət əvvələdək alimlər Ayda suyun olmadığına əmin idisə, indi bunun nəinki əksi sübut olunub, hətta Ayda suyun həddən artıq çox olduğu üzə çıxıb. Mütəxəssislər tapılmış buzlaqların həcmi dəqiq hesablamağa çətinlik çəksələr də söhbətin milyonlarla tondan getdiyi məlumdur.

Britaniyalı müəllimlərə nizam-intizamı pozan şagirdlərə qarşı güc işlətməyə icazə verilib. Bu barədə məktəb müəllimləri üçün yenidən çapdan çıxmış əsasnamədə bildirilir. Təlimatda göstərilir ki, müəllimlər bəzi hallarda (bir-biri ilə dalaşan şagirdləri ayırmaq, qayda-qanunu pozanları sınıfdan çıxarmaq, məktəbin əmlakına ziyan vuranları saxlamaq və s.) fiziki güc tətbiq edə bilərlər. Başqa sözlə, bundan sonra şifahi tənbehdən nəticə çıxarmayanlar fiziki cəza ilə qarşılaşacaqlar.

YENİ NƏŞRLƏR

Elmlə pedaqoji proses vahətdə fəaliyyət göstərəndə təlim və tərbiyədən gözlənilən nəticə daha səmərəli olur. Bunun mümkünlüyü isə tədris olunan fənlərin öyrədilməsində interaktiv yanaşmalardan ciddi şəkildə asılıdır. Aydınır ki, təlimdə interaktiv üsullardan istifadə bu üsulların elmi şəkildə araşdırılaraq nəticələrinin müəllimlərə təqdim edilməsini vacib şərh kimi irəli sürür. Qənirə Əmircanovanın “Ədəbiyyat dərsləri interaktiv təlim metodlarında” (Bakı, “Avropa” nəşriyyatı – 2009) adlı əsəri də ilk növbədə bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Kitabda orta ümumtəhsil məktəblərinin ədəbiyyat fənni üzrə tədris proqramında öyrədilməsi nəzərdə tutulan ayrı-ayrı mövzular əsasında interaktiv yanaşma nümunələri əsaslı şəkildə şərh olunur. İnanırıq ki, adı çəkilən kitab müəllimlərimizin təlim prosesini daha səmərəli qurmalarına kömək edəcək.

Çingiz Abdullayev dünya miqyasında tanınmış yazıçıdır. Bu cəhətdən yazıçının “Etiraflar vadisi” (Bakı, “Mütərcim” – 2010) adlı romanı əsasında müəllifin təqdim etdiyi fraqmentlərin nəşr olunaraq oxuculara təqdim edilməsi alqışlanmalıdır. Kitab Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin dəstəyi və “525-ci qəzet”in texniki iştirakı ilə işıq üzü görmüşdür.

Əsərləri Rusiya, Türkiyə, Polşa, Almaniya, Avstriya, Ukrayna, İran, Özbəkistan kimi ölkələrdə oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanan İlqar Fəhmi “Yenə də... qəzəllər” kitabını (Bakı, “Mütərcim” – 2010) şeirsevərlərə təqdim etmişdir. Klassik şeirimizin bu zərif janrından ibarət topluda bir-birindən maraqlı nümunələr oxumaq mümkündür.

Müşel Uelbekin “Sağqalma” (Bakı, Mütərcim – 2010) adlı esselər və şeirlərdən ibarət toplusu Azərbaycan dilində işıq üzü görmüşdür. Kitabda verilmiş bir-birindən maraqlı esse və şeirləri dilimizə P.Yusif, A.Mirseyid, S.Babullaoglu çevirmişlər.

Bakıdakı 119 nömrəli orta məktəbin müəllimi Nofəl Ədalət “Səni sevdim ki...” adlı kitabla oxucuların ilk görüşünə gəlib. Kitab 2009-cu ildə “Mütərcim” nəşriyyatında işıq üzü görüb. Burada verilmiş şeirlər məzmun etibarilə zəngin, üslubca maraqlıdır. Bu isə təqdim olunan şeirləri oxunaqlı edir. Kitabda N.Ədalətin miniatürləri də verilmişdir. Şeirlər və miniatürlər gənc sənətkarın ədəbiyyata inamlı gəlişindən xəbər verir.

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vaqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSIYA HEYƏTİ:

ANAR
Ağamusa AXUNDOV
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Nurlana ƏLİYEVƏ
Qənirə ƏMİRCANOVA
Tofiq HACIYEV
İsa HƏBİBBƏYLİ
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZIMOV
Əsgər QULİYEV
Şəmistan MİKAYİLOV
Bəkir NƏBİYEV
Yusif SEYİDOV

ÜNVANIMIZ:

Bakı-10, Dilarə Əliyeva küçəsi, 227, 6-cı mərtəbə, otaq 608.
Telefonlar: 498-55-33, 493-06-09. Faks: 498-55-33

Kağız formatı 60x84 1/8. Uçot nəşr vərəqi 5.
Şərti çap vərəqi 6,3. Tiraj 800.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 191.
Lisensiya V 236.

Jurnalda dərc olunan məqalələr Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Ali Attestasiya Komissiyasında nəzərə alınır.

Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır,
“Avropa” nəşriyyatında çapa hazırlanır və işıq üzü görür.
Çapa imzalamb: 23.06.2010.

“Adiloğlu” mətbəəsində hazır diapozitivlərdən
istifadə olunaraq ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.

Ünvan: Bakı şəhəri, Şərifzadə küçəsi, 202
Telefonlar: 498-68-25, 418-68-25, 433-0043

Jurnal abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır.
Bir nömrənin abunə qiymət 2 manatdır.

İNDEKS 1012

